

Biblioteka
SOMBORSKA BAŠTINA

Laza Kostić

OSNOVNO NAČELO

Kritički uvod
u opštu filozofiju

Sombor

2015.

REČ IZDAVAČA

Edicija *Somborska baština* i u ovoj 2015. godini pred čitalačku publiku iznedrava još jedno zavičajno vredno i značajno delo. Naime, kako u ovoj 2015. godini Srpska čitaonica „Laza Kostić” u Somboru obeležava 170 godina od osnivanja, a prilikom planiranja onoga što se tiče izdavačke delatnosti, Izdavački savet Gradske biblioteke „Karlo Bijelicki”, a na predlog direktora biblioteke i podpredsednika Srpske čitaonice „Laza Kostić”, Vladimira Jerkovića, je svesrdno prihvatio i odobrio pripremu i objavljivanje filozofskog spisa autora Laze Kostića pod nazivom *Osnovno načelo*. U godini jubileja čitaoničkog, nekako primereno trenutku, somborska biblioteka će plasirati među čitaoce, pomalo zaboravljen, svakako nezasluženo skrajnut, deo bogatog opusa Laze Kostića.

Ono što ovde nećemo dozvoliti da bude navedeno jesto to da ovo izdanje, dakle izdanje na srpskom jeziku, će biti praćeno još jednim izdanjem na engleskom jeziku u zasebnoj knjizi, a

da će na taj način ovo Kostićevo delo biti po prvi put pristupačno širem čitalaštvu, a na svetskom jeziku, što će značiti dostupnost filozofskog spisa i onima kojima je filozofija poziv, ali i svima drugima koji proučavaju, ili jednostavno čitaju Kostićeve dela.

Gradska biblioteka „Karlo Bijelicki” u Somboru iskreno se zahvaljuje prof. dr Predragu Čičovačkom, univerzitetskom profesoru filozofije koji živi i radi u Sjedinjenim Američkim Državama, čoveku koji se zainteresovao za Kostićevo filozofiju i osobi koja je prevela ovo delo na engleski jezik. Dužno poštovanje i nedvosmisleno uvažavanje pripada i prof. dr Saši Radojčiću, takođe univerzitetskom profesoru, koji je povezo našu najstariju ustanovu kulture u gradu Somboru sa g. Čičovačkim, te je na taj način i tim putem i došlo do dogovora i potonje realizacije izdavanja ove knjige. Vredno napomenuti jeste i to da su dva pomenuta profesora, filozofi i stvaraoci sa velikim renomeom, te da su dali Predgovor i Pogovor ovom bibliotečkom izdanju i na taj način približili i pojasnili pisanje Kostićevo, te obogatili ovo izdanje sa razumevanjima i viđenjima ovog aspekta stvaralaštva velikana srpske književnosti i kulture, kakav je Laza Kostić.

LAZA KOSTIĆ I SVETSKA FILOZOFIJA

*Evo Car tvoj ide tebi krotak,
i jaše na magarici...*
Jevanđelje po Mateju 21:5

Uoči Božića 1887. godine, u bečkom Naučnom klubu nepoznati autor je govorio o relativno ezoteričnoj temi. Tema je bila: „O ženskim karakteristikama u srpskoj narodnoj poeziji”. Predavač je bio Laza Kostić, 36-godišnji pesnik iz Srbije, jedva poznat šaćici Srba koji su u to vreme živeli u Beču. Njegovo predavanje je održano na centralnoj bečkoj pozornici. Publika koja je posećivala predavanja u tom klubu se uglavnom sastojala od vodećih naučnih glava i umetničkih duša Beča, uz poneke zainteresovane goste koji su se u prestonici našli u prolazu.

Ovakva predavanja bivaju posle mnogo godina zapamćena samo u jednom od sledeća dva slučaja: ili su bila potpuni promašaj, ili nesumnjiv uspeh. Srpski predstavnik u klubu, Kosta Cukić, koji je na inicijativu pesnikovu ubedio vođstvo kluba da organizuje to predavanje, plašio se najgoreg. Njegov strah je bio toliki da je molio većinu Srba koji su živeli u Beču i koji su mogli biti zainteresovani za

ovaj događaj da se ne pojave na predavanju. Kad se predavač popeo za govornicu mogao je odmah primetiti gotovo potpuno odsustvo Srba među publikom. Od one šačice Srba koji su se tamo pojavili, „jedan stariji član srpske inteligencije vidim kako je tamo na kraj reda skunjio se, pokrio obručke lice, pa za tom pouzdanom ogradom čeka svu sramotu kojom će se pogrditi Srpstvo mojim govorom pred otmenom jevropskom publikom”.

Ispostavilo se da je govornik bio na visini zadatka. Na tečnom nemačkom jeziku, govorio je više od jednog časa o plemenitosti ženskih likova u srpskoj literaturi, praveći poređenja sa delima Dantea, Šekspira i Getea. Blago zapostavljano vekovima govornik je izneo pred oči kompetentnih evropskih sudija. A čim je završio izlaganje, oni su ga nagradili mnoštvom radoznalih pitanja i nepodeljenim pohvalama. Ispostavilo se da je događaj imao ogroman uspeh.

Govornik, Laza Kostić, uspeo je da živim bojama naslika idealizam koji prožima srpsku narodnu poeziju; uspeo je da prikaže sudbine muškaraca i (uglavnom) žena čiji je smisao za odanost i pravdu ostao nepomućen čak i u suočavanjima sa najvećim i najsudbonosnijim preprekama koje im je život postavljao. Svojim plemenitim strpljenjem i upornošću, svojom patnjom i žrtvom, ti likovi mora da su izgledali strano evropskoj publici, ali je ipak bilo nešto neodoljivo privlačno u njima.

Evo jedne od ilustracija koju je Kostić koristio da bi rasvetlio kontrast sa dobro poznatim evropskim modelima. U Šekspirovoj drami, Romeovi roditelji su mu izabrali mladu; međutim, kada on ugleda lepu Juliju, njegova žudnja za njenom lepo-

tom ga navodi da ostavi mladu njemu namenjenu i traži samo Juliju. Ljubav Romea i Julije konačno – i neumitno – vodi ka dobro poznatoj tragediji.

U sprskoj pesmi „Omer i Merima” događaji se odvijaju slično – a ipak različito. Njih dvoje se vole, ali Omerova majka nije zadovoljna njegovim izborom. Ona sređuje da se njen sin oženi lepom i bogatom Fatimom. Kada su prve bračne noći mlađoženja i mlada po prvi put ostali sami, Omer ne može a da ne primeti da je Fatima lepša nego njegova Merima. Uprkos tom saznanju, Merima je ta koja je u njegovom srcu, i te iste noći Omer umire od tuge za devojkom koju voli i koju nikada neće moći zvati svojom. Merima saznaje tu strašnu vest tek kad kolona sa Omerovim mrtvim telom prolazi kraj njene kuće. Ona je zaustavlja i traži da se kovčeg otvori, da bi mogla svog voljenog Omera poslednji put da vidi i prvi put poljubi. Videvši ga i poljubivši ga, ona se sruši mrtva. Svojom smrću, ona se pridružuje svom dragom, da od njega nikad više ne bude rastavljena.

Prepoznamo u oba dela veoma sličan motiv ljubavi koja vodi u smrt, ali postoji i važna varijacija. Kako je Kostić ukazao, u *Romeu i Juliji*, radnja ide od „oka ka srcu”: kad Romeo jednom ugleda Juliju, on više nije u stanju da svoje scire pokloni bilo kojoj drugoj (uključujući i onu kojoj je obećan). U Omerovom slučaju, radnja ide „od srca ka oku”: Fatima može biti i stotinu puta lepša nego Merima, ali Mera je ta kojoj je Omer poklonio svoje srce i nikakva druga lepota ovog sveta ne može promeniti njegov izbor.

To je fascinantna zaokret, čiji se glavni obrt takođe nalazi i u osnovi Kostićeve najznačajnije

filozofske rasprave, „Osnovno načelo”. Ali recimo prvo par reči o ovoj zapostavljenoj raspravi i nje-
noj istoriji pre nego što prepoznamo taj zaokret u
njoj. Evropska filozofija tog doba bila je duboko
povezana sa prirodnom naukom, i ono što je oko
nauke omogućilo ljudima da „vide” uticalo je na
tok filozofskog mišljenja. U Engleskoj, kao i na
evropskom kontinentu uopšte, najvažniji naučni
razvoj bio je podstaknut Darwinovom teorijom
evolucije, koja je filozofski konceptualizovana
pomoću Milove induktivne logike; a tamo gde je
nedostojala evidencija (u smislu fosila koji nisu
bili nađeni), nedostatak je nadomešten magijom
utilitarističkog razmišljanja. Tvrdilo se čak i da je
sama evolucija vođena utilitarističkim motivom
„opstanka najsposobnijih”.

U Nemačkoj, uvek manje praktičnoj i više spe-
kulativnoj, vodeća naučna preokupacija bila je „psi-
hofizika” sa svojom kvazi-naučnom postulacijom
„etera”. U filozofiji, prema Kostićevom tumačenju,
glavne teme su bile Lajbnicovo učenje o prestabi-
liranoj harmoniji, Kantovo mladalačko sanjarenje
o inteligentnom životu na drugim planetama Sun-
čevog sistema, i Šopenhauerova metafizička „volja”
koja je navodno određivala tok razvoja sveta.

Premda je Kostić bio fasciniran tim pokretima,
premda je i sam nesumnjivo gajio ambicije da ra-
zviije obuhvatan naučno-filozofski sistem koji bi se
uklapao u te evropske struje i doprineo njihovom
daljem razvoju, on je na kraju ostvario nešto sasvim
drugačije. Ne, on nije mogao slediti Darvina po Ga-
lapagosu i mnogim drugim od Boga zaboravljenim
mestima tragajući za nedostajućim fosilima. Niti bi
on traćio svoje vreme u zagušljivim laboratorijama,

eksperimentišući sa merljivim svojstvima navodne univerzalne supstancije, etera. On što je obećao jeste da će izgraditi svoj filozofski sistem na način koji ne bi vodio niti ka empirijskom utilitarizmu, niti ka spekulativnom transcendentalizmu. Taj sistem bi bio izgrađen na osnovu esteticizma i saznanja tragične prirode lepote. Sve što je, međutim, on ostvario, bile su neke duhovite i čak nadahnute napomene o ukrštanju kao osnovnom principu sveg života i svakog bića, zajedno sa potpuno inventivnim i možda čak i briljantnim, ali fragmentarnim i nedovršenim zabeleškama u vezi s komplementarnošću simetrije i harmonije.

Kao i svi drugi zastupnici romantizma, Kostić je buntovnik, i on se okrenuo, kako protiv opreznog britanskog zdravorazumskog rezonovanja, tako i protiv nemačkog odvažnog spekulisanja. Kao i drugi romantičari, bio je manje zainteresovan za novo a više za staro; tragao je za korenom svih pojava. I nije ih našao na nekom udaljenom Galapagosu, nego odmah pored svoje rodne srpske grude – u Grčkoj. Tragajući za adekvatnim korenima on se vratio u prošlost koliko je daleko mogao, tj. do predsokratičara. Kod Anaksagore, Empedokla i posebno Heraklita, Kostić je otkrio osnovno načelo već proglašeno kao takvo od strane tih ranih filozofa – princip dinamičan a ne statičan; simboličan pre nego racionalan; sintetički, ne analitički; koji zadovoljava sve naše ljudske funkcije a ne samo čula ili um. Kod tih ranih mislilaca i pesnika – jer oni su bili *i* mislioci *i* pesnici – pronašao je tu fascinantnu kombinaciju moći mišljenja i imaginativnog uzleta koja je postala retkost među ozbiljnim evropskim misliocima koji, poput Lajbnica i Kanta, ili Mila i

Spensera, pišu bezbrojne tomove učenih knjiga, pretrpane „neoborivim” racionalnim argumentima i „nesumnjivim” naučnim činjenicama. Za Kostićev romantični senzibilitet, nauka i filozofija su postale preozbiljne. Izgubile su svaki smisao za humor i naklonost ka igri (*Spiel-Trieb*).

Umesto poslednjih naučnih činjenica i filozofskih spekulacija koje obrlaćuju oko i um, a onda navodno nadvladavaju i srce, Kostić se držao onoga što mu je već bilo u srcu, kao i u čitavom biću. Zar nije taj princip uostalom bio poznat čak i magarcima pošto i oni moraju da se bore sa suprotstavljenim silama i impulsima? Tek poneki magarac, koji bi postao previše pametan i racionalan – kao čuveni „Buridanov magarac” – umro bi od gladi gledajući u dva stoga sena ispred sebe, samo zato što nema racionalnog razloga da pruži prednost bilo kom od njih.

U evropskoj tradiciji je uvek postojala jedna potisnuta struja mišljenja koja nikada nije dobila ime ili prepoznatljiv naziv, i kojoj nikada nije bilo dozvoljeno da se razvija na bilo kojoj katedri neke ustanovljene obrazovne institucije. Pa ipak, onih koji su se u njoj okušavali bar neko vreme bilo je iznenađujuće mnogo, i nije ih moguće ignorisati: među Grcima u tu grupu svakako spadaju Sokrat, zajedno sa svojim protivnikom Aristofanom i sledbenikom Diogenom; možda ovde treba da uvrstimo i Isusa, premda bi to moglo biti osporavano; među kasnijim intelektualcima (ne vodeći računa o nekom posebnom redu), u tu grupu bez prepoznatljivih oznaka spadaju – delimično ili potpuno – Erazmo, Nikola Kuzanski, Bruno, Paskal, Volter, Niče i Huizinga; među autorima literarnih dela, tu

možemo pomenuti Rablea, Servantesa, Šekspira, Popu, Tolstoja, Dostojevskog, i Hesea – svaki od njih je imao bar delo ili dva, manje ili više značajno, u kome je prestupio preko linije opšteprihvaćenog i nije mogao odoleti iskušenju da izvrgne podsmehu ustaljene načine života i mišljenja.

Nije sasvim lako reći šta je to što je zajedničko svim pomenutim misliocima i umetnicima; lakše je uvideti njihove „porodične sličnosti” nego ponuditi definitivno određenje njihove programske orijentacije. Ako bismo pokušali da ustanovimo njihovu zajedničku nit posmatrajući večni sukob između prirode i uma, oni su odbili da krivicu prebace potpuno na našu navodno „palu” prirodu i često su ukazivali na ograničenja naših umnih sposobnosti. Prolazeći kroz tu listu, zapažamo takođe ne samo njihovu samokritičnu sposobnost da se podsmevaju sebi samima (kao i svim drugima i svemu ostalom), već i njihova upozorenja da ne prihvatamo poslednju intelektualnu i literarnu modu kao apsolutnu istinu. Oni su bili „svete lude” koji su nas na ovaj ili onaj način podsećali na ono što je sveti Pavle tako elokventno izrazio: „Zar ne pretvori Bog mudrost ovog sveta u ludost?” (Prva Poslanica Korinćanima, 1:20). Oni su nas doveli do toga da prepoznamo koliko često mi, kultivisane i profesionalne individue, prihvatamo svoj rad preozbiljno, i na kraju ličimo na onog poslovičnog „magarca koji svira harfu”.

Moguće je iz života i rada svih pomenutih individua iskoreniti kao nesrećna skretanja sve tragove pripadnosti društvu magaraca; takođe je moguće tretirati gotovo svakog od njih kao poštovanog filozofa i tradicionalno orijentisanog pisca.

To je upravo ono što je sa njima učinjeno u suviše učenom akademskom okruženju, što je razlog da su magarci-filozofi gotovo nestali iz tog sveta. Kako bi inače magarci-filozofi i mogli preživeti kad ima toliko filozofa-magaraca koji kontrolišu univerzitetske katedre i izdavačke kuće?

Moja sugestija jeste da Kostić takođe pripada toj tradiciji magaraca-filozofa i da njegovu raspravu „Osnovno načelo” treba razumeti u tom duhu. Ne samo da se Kostić podsmeva previše učenim i zbunjujuće praznim enciklopedijama, Lajbnicovom slepilu i Kantovoj gluposti, Milovim protivrečnostima i Darvinoj nemogućnosti da prirodu posmatra kao stvorenu bez predodređenih svrha; postoji tu još nešto drugo i još važnije. Pri kraju, Kostić oda-je najviše priznanje Viktoru Igou i njegovoj pesmi „*Lâne*” (magarac). Začuden nesposobnošću takvih poznatih kričara kao što je Emil Zola da prepozna do čega je tu pesniku stalo, Kostić nalazi u toj pesmi najbolju ilustraciju svog osnovnog načela:

No sve je dublji ukrštaj, protivnost sve jača, što se dalje upuštamo u čitanje, upravo u proučavanje tog čudnovatog dela. Kad bi kritika ozbiljno prionula, te bi se deda-pesnik morao braniti, on bi smisao svoga dela, a svojom običnom vladalačkom kratkoćom, po svojoj prilici ovako naznačio: „*Lâne philosophe et le philosophe lâne*”. Protivnosti u tom delu nisu možda sve jasno jedna prema drugoj udešene, malo su tajanstvene, maglovite, zaklonjene, kao obično u V. Igoa. No u samoj osnovnoj zamisli, kontrast je tako veličanstven da u izradi nije mogao propasti. Što su jače ukrštene sile, što je žešći sukob, što je silniji sudar, tim veća

mora da je ukrštajna tačka, tim šire mora biti ukrštalište, tako, da je naličnije na kakvu pukotinu nego na tačku. Sila je protivnosti i ukrštaja u zamisli te pesme tolika, da prodire u sav stil, ona obaspe svaki stih, svaku rečenicu. To je, u ostalom, značajna crta u Viktora Igoa i najobilatiji izvor njegove originalnosti.

Dakle, na kraju, mi ne samo da moramo dodati Igoovo ime listi „podsmevača” i „lakrdijaša” – maragaca-filozofa – nego saznajemo i da u Igoovom delu možemo naći dalju podršku Kostićevom osnovnom načelu. Štaviše, ovde susrećemo jedno veličanstveno ukrštanje osnovnog načela čitavog kosmosa, i onih koji se podsmevaju svakom pokušaju da se takvo načelo uspostavi. I kako je srećan izbor Igoove pesme kao ilustracija ovoga, da bismo razumeli šta je važno, a da se pri tome ne moramo oslanjati na poslednju naučnu i filozofsku modu. Filozofi-magarci mogu misliti da bi Buridanov magarac umro od gladi dok smišlja koji stog sena da jede, ali to se može desiti samo u šupljim glavama učenih akademika. Ni jedan stvarni magarac ne bi nikada umro u toj situaciji; on bi sa slašću dokrajčio oba stoga!

Čak i magarac intuitivno razume da se sve u prirodi događa zahvaljući suprotstavljenim silama, i da se njihov sukob mora rešiti ili kroz simetriju ili kroz harmoniju. Nešto obrazovaniji magarac, pravi magarac-filozof, možda bi to mogao da izrazi tako da izgleda kao ozbiljna naučna filozofija: „simetrija i harmonija nisu ništa drugo do dopuna, premica, kontrola jedna drugoj. Veza je između njih najprisnija uzajamica. Harmonija je sinteza simetrije. Simetrija je analiza harmonije”.

Laza Kostić nije bio ni neuspeli naučnik ni neuspeli metafizičar. On je bio jedan od onih ma-
garaca-filozofa, u najboljem smislu reči. Smatra-
jući ga onim što nije, skrivajući njegovo *Osnovno
načelo* u podrumima arhiva i ne prevodeći ga na
bilo koji strani jezik, da mu se svet ne bi smejao,
ponašamo se kao oni srpski članovi u publici 1877.
godine. Plašimo se skandala, dok tu u stvari ima
toliko toga čime bi trebalo da se ponosimo. Poput
naše veličanstvene srpske epske poezije, za koju
ostatak sveta jedva da zna, ova rasprava je skrive-
no blago čije je predstavljanje u svetu *belles lettres*
trebalo da se dogodi mnogo ranije.

Predrag Čičovački

OSNOVNO NAČELO

I

Odmah u početku razvitka prosvete čovečije, u začetku prastarih vera, za doba Mojsija, Zoroastra i Konfucija, pa još i pre, tek što se mozak čovečiji počeo odazivati spoljnim pojavama, otvorio se čitav niz pitanja i zagonetaka čovečijem umu. U prvi mah, čim se razabrao od navale neprestanih pojava, morao se čovek zapitati: Odkuda sve to? Šta je tome uzrok, gde je svemu tome izvor? I, na posletku, šta sam ja tu, šta ću ja tu? Kako ja stojim prema tom svetu i kako taj svet prema meni?

No dok se god um čovečiji zadovoljavao samoniklim ispitom i radom svojih misli, dok su god najugledniji ispitivači zagonetke života i postanka išli tako reći na prečac, od Empedokla pa do Békona i Spinoze, do Kanta i Hegela, sve dotle nije bilo onoga konca Arijadninog, bez koga se misao iz beskrajnog lavirinta pojava nije mogla pouzdano vratiti onamo otkud je pošla. Mnogi je umni Tesej mislio da je u tom lavirintu naišao na Minotaura neznanja i da ga je savladao; ali to čudovište ostalo je posle njih samo sumrtvo i oživelo je svakad na novo pred mislilačkim potomstvom.

Ostalo je istraživačima i misliocima novoga doba da udese ono umno vreteno, što će moći da

oprede onaj konac Arijadnin, istina lagano, sporo, ali pouzdano, čvrsto, čvršće od onoga, kojim, po verovanju starih Helena, Parke ispredaju čovečiji vek.

Anatomske nož, hemijske cevi i sudovi, staklena sočivica i električna igla, a kroza sve vaselenska moć brojeva, sve su to sastavni končići tog umnog prediva.

Na tom predivu predu Kopernik i Galilej, Njutn i Arago, Vežal i Kivije, Bifon i Grasiola, Humbolt i Livingston, Klod-Bernar i Broka, Darwin, Tindal i Diboja-Rejmon; i, last not laest,¹ Purkinje, Škoda i Mendeljejev. Oni i njihovi drugovi pletu i raspleću to večito predivo, pažnjom i pregorom žrtava i mučenika nauke, pa ga zameću i upleću u svaku kletku, između atoma i molekula, pa ga razvijaju od zvezde do zvezde, provode ga kroz isprepletene ulice lavirinta pojava, privezuju ga uza svaki kut, uza svaki žbun, uza svaki kamičak velikog vrta vaselenskog.

No pored sve veličanstvenosti tih radova mravijih i koralskih, ipak oni ne mogu zadovoljiti neodoljive žeđi za poznanjem svega, one potrebe za razumevanjem svega što je urođena čovekovu mozgu, jer za mozak važi još više no za želudac ona francuska rečenica: 1' *appétit vient en mangeant*.²

Pa ne samo da se taj način istraživanja prouzroka bića, poznat pod opštim nazivom *induktivan*, pokazuje sam po sebi nedovoljan u svom zamašaju, u prostoru što ga zauzima, u količini pojava što ih može ispitati, nego je naime nedovoljan i u svojoj kakvoći, u svome karakteru.

1 Poslednji ali ne najmanje važan. – Red.

2 *Apetit dolazi pri jelu.* – Red.

Osnivači starih verâ i njihni dopunioci pa i otpornici njihni, potonji filosofi, zanosili su se da dahom svog oduševljenja otkriju zastrtu sliku saisku, koja je, po verovanju misirskom, kazivala tajnu života.³ Taj dah je mogao na trenutak, ako ne da ukloni, a ono bar malo da podigne gusti zastor sa te slike, i njima se onda pokazao jedan krajičak od nje; no žestina želje poznanja učinila je obično, te se i taj mali deo, što ga na mah spaziše, učinio njihovom umnom poletu mnogo življi, mnogo šareniji nego što je u stvari. Noviji naučenjaci, prvaci induktivne nauke, pošli su protivnim putem da postignu najviši zadatak uma čovečijeg. Oni su se, svesni o svojoj dužnosti i o teretu svoga zadatka, zadovoljili da polagano, sporo, s najvećom pažnjom podižu zastor sa one tajanstvene slike, starajući se, da se jednom otkriveni kraj slike više ne zastire, no da ostane i ostalom svetu na vidiku. No čim bi tako uspeli da otkriju i sagledaju jedan ma najmanji okrajak veličanstvene slike, oni bi odmah stali da ispituju koliko je puta prešla slikareva kičica preko toga mesta; odmah bi stali da anališu hemijski sastav masti i da ispituju tkanje platna na kome je slika ispisana. U sitničarstvu tog istraživanja isto bi se tako gubilo poznanje celine, kao što se u poletu starih ideologa gubila pouzdanost poznanja.

Nekadašnji prvaci *dedukcije* u svom prena-
glom poletu za svojom željom, propuštali su obe-
ležiti svoj put kojim lećahu, što im, uostalom, nije
ni zameriti, jer letu nema traga; oni nam ne osta-

3 U gradu Saisu, prestonici Donjeg Egipta, nalazila se slika prekrivena velom. Verovalo se da bi onaj, ko bi otklonio veo sa slike, zaboravljao da se smeši. U moderno pesništvo motiv o saiskoj slici došao je iz helenskog mita. - *Red.*

više *dokaza* svojih umnih pronalazaka. Njima je bio čovek i njegova sudbina sve i sva, alfa i omega sveta i njihove ispitivačke brige. Naprotiv, današnja vladarka duhova naučnih, *indukcija*, gubi se u sitnicama. Čini se kao da je deviza tog naučnog pravca: Što sitnije to krupnije. Poziv indukcije kao da nije poznanje osnovne istine, nego ispitivanje samo po sebi. Ima radnika u tome pravcu koji su posvetili svoj život proučavanju živčanog stroja *teleostija* ili *selahija*, ili *arhitekturi korenja nepotpuno podeljenih zuba* itd. I to se radi s onakvom istom ozbiljnom važnom voljom, s kojom je Aristotel izrađivao svoju fiziku, politiku ili poetiku.

No prvaci indukcije osećaju i sami potpuno jednostranost tog svoga pravca, te se trude da tome nedostatku koliko koliko doskoče. Tu je na prvome mestu velikan toga pravca, Čarls Darwin, koji često, osobito u svom glavnom delu *Descent of Man (Postanak čoveka)* oseća potrebu da se uzdigne nad pojavama do visine opšteg zakona. No čim se nakani da nebrojene podatke ispitivanja, koje svoga koje svojih pomagača, skupi u jedno pravilo, u jedan viši zakon kojim su proniknute sve te pojave, odmah se oseća da nije tome vičan. Neprestano bavljenje sa mnogim statističkim podacima može pouzdanost ispitivanja, može naučnu savest da razvije do nesumnjivosti, no onda postaje čovečiji mozak u tome pravcu, tako reći, hipertrofirani, razvija se na štetu mašte, pa i same snage umovanja, kombinovanja, um postaje ne-moćniji za dedukciju. Kad bi moždanu radnju radili mišići, moglo bi se kazati da je um izgubio volju k spekulaciji neupotrebom *spekulativnih mišića*, kao što, po Darwinu, imaju u nekih životinja,

te i u samoga čoveka, neki organi što su postali rudimentarni, uzeti, by disuse.⁴

Posledica je tog jednostranog razvitka tih umova da oni neke činjenice uzdižu do *načela*, koje su samo proste kategorije, što bi jamačno tako silni duhovi i sami uvideli, da se nisu suviše predali jednome pravcu.

Zato često nalazimo u tih ispitivača, pa i u samog Darvina, neku čudnu nepouzdanost u primenjivanju tih „načela”. Oni se u takvim prilikama izvuku iz nezgode kakvim izrazom po nevolji, kao: it holds good for,⁵ ili: it holds not good for;⁶ a opravdanoj radoznalosti čitaoca, koji očekuje da dozna od tako velikog naučenjaka *uzroke* pojava, često najzanimljivijih, zamažu zube svojim lakonskim: it is not known.⁷

To je pošteno i toga priznanja ne treba da se stidi ni takav umni velikan kao što je Darwin; ali to tek nije dosta, to ne može, to ne sme biti poslednja reč nauke.

U istoj umnoj osobini treba tražiti uzrok inače nerazumljivoj navici Darwinovoj, da se često, kad već ne može na ino a da ne kaže svoga mišljenja o uzrocima kakve god pojave, predaje očevidno najprostijem *utilizmu*, iako mu nije to jedini put. Osobito se nalazi veliki prirodnjak u tom položaju kad nalazi da neki leptirovi, neke bube ili ptice imaju ili su stekle svoju izvesnu boju radi potrebe zaštite. Tu nema druge reči no navek: for the sake

4 neupotrebom

5 važi za

6 ne važi za

7 nije poznato

of protection.⁸ Malo posle objasnićemo opširnije, zašto nalazimo da je to nedovoljno.

No vrlo je zanimljiva pojava da u razvijenom, prosvetčenom, velikom narodu, u kome se rode i razvijaju takvi ispitivači, umna priroda plemenska često oseća potrebu da održi ili povрати simetriju, te proizvede mislioce druge vrste, koji će ponosnu lađu nauke i s druge strane natovariti, te da čvršće stoji pod vetrom neznanja i u opasnoj olujini sumnje.

Ti moćni duhovi, nadojeni na bujnim grudima indukcije, dižu se pouzdanim krilima u visine dedukcije, ne bi li sproveli Arijadnin konac nauke kraćim, pa u nekoliko i pouzdanijim putem do poslednje mete poznanja.

Tako u Engleskoj vidimo uz Tomu Bokla – Džona St. Mila, uz Darvina vidimo Herberta Spensera. U Francuskoj, u Nemačkoj, u Italiji pa od skora i u ruskoj književnosti, koja se u tome pogledu silno razvija, mogli bi se naći očevидni primeri slične težnje, osećanja slične potrebe u narodnog duha. No engleski su primeri ipak u tome najčistiji, najtačniji.

Ipak je nemačka književnost, iako su joj struje manje odsudne, manje savršene i razabrane, u tome pogledu najpoučnija. Mi ćemo razložiti sadašnje stanje prirodnjačko-filosofske književnosti nemačke i tu ćemo naći priliku da potaknemo i naše osnovno načelo.

Dok induktivno ispitivanje sve bujnije raste, dok naučni specijalizam sve većma obuzima duhove „mislilačkog naroda”, dotle najoduševljeniji apostoli Darvinovi već osećaju potrebu da teorijski dopunjuju dela prvaka, objašnjavajući ih između vrsta. Taj preduzetak bio bi tim opravdaniji, što bi

8 radi zaštite

odgovarao germanskom duhu, koji bi hteo da primakne idealizam realizmu u svih naroda i u svih vremena. No naučna kritika neće moći nikako priznati da su ti radovi uspeli ni da ikako dopunjuju radove Darwinove.

Još na sastanku prirodnjaka u Minhenu izjavio je čuveni *Virhov* svoju sasvim osnovanu sumnju o pedagoškoj primenljivosti nekih nedokazanih rezultata induktivnog ispita naučnog. Kad izbliže pogledamo na stvar, uverićemo se da ne samo što je bezuslovna upotreba tih rezultata u školi opasna, nego da im je i naučna vrednost bar vrlo uslovna, relativna.

Uzmimo na primer E. Hekela, najčuvenijeg i najžešćeg apostola darvinizma u Nemačkoj. U svojoj dogradi k originalnom darvinizmu on je preduzeo da ono, što Darwin po gdegdje zove the principle of evolution (načelo razvitka), raširi na više gomila pojava, te da time stvori neku teoriju, što je on zove teorijom razvitka, *Entwicklungstheorie*. Kad se podublje ispita osnov te zamisli, mora se čovek pridružiti mišljenju engleskog naučenjaka *Džona Tindala*⁹ o naučnoj vrednosti te misli.

9 J. Tyndall, *On the scientific use of imagination*. A discourse delivered before the British association at Liverpool on Friday evening, 16th Sept. 1870. London 1870. – U toj knjižici pretresa Tindal hipotezu prirodnog razvića, *the hypothesis of natural evolution*, str. 39. Svoje razlaganje završuje ovako: *It does not solve – it does not profess to solve – the ultimate mystery of the universe. It leaves in fact that mystery untouched.* – (Ona – ta hipoteza – ne rešava – niti veli da rešava – poslednje tajne vaselene. Ona u istinu ostavlja tu tajnu nedodirnutu).

Mora se priznati da je to predavanje slavnog fizičara proniknuto pravičnošću suda, retkom u naučenjaka njegove vrste. On smatra fantaziju, maštu, moć uobraženja, ne samo kao neku milu gošću, nego kao moćnu saveznicu

Teorija razvitka vaistinu ne bi smela da se zove teorijom.

Već i sama etimologija reči „razvitak” to ne dopušta; jer ona označuje samo jedan deo ili jedan stepen organskog života, onaj, što ga nauka zove *progresivnom metamorfozom*, dok se, naprotiv, nikako ne da primeniti na retrogradnu metamorfozu. Kad bi se i to htelo označiti, morala bi se upotrebiti sasvim protivna reč i ta bi se pojava, po sebi isto tako važna kao i ona prva, morala nazvati, mesto evolucije, *involucijom*, umesto razvitka – *uvitkom*, ili razlazom, raspadom.

Ta teorija, uostalom, nije ništa drugo do proširenje jedne činjenice, poznate po svoj prilici i pticama, da od jajeta postaje živi stvor, da se taj stvor miče, raste, opada i propada.

Ona bi tek onda postala prava teorija, najdivnija što je do sada ikad izmišljena ili pokušana, kad bi mogla da pokaže osnovni *uzrok* svoje glavne tvrdnje, kad bi mogla dokazati zašto se ova ili ona pojava dešava tako a ne onako, kad bi mogla zameniti svoj spoljni oblik, tako reći svoj obred, kakvim neoborivim načelom, koje ne bi dopuštalo nikakvog izuzetka.

Doduše, valja priznati da je u tom pogledu bilo sa više strana nekoliko ozbiljnih pokušaja i da

koju valju tražiti. Njemu čisto laska što može ugostiti kraljicu nebesku na tvrdoj zemlji nauke, gde joj do sele beše zabranjeno doći. Za to je velika šteta što je u potpunem razvitku svoje misli zaboravio na svoje prvašnje, vrlo primamljivo obećanje, da nam pokaže kako je *finally succeeded in establishing a kind of cohesion between thought and light* (na posletku uspeo da uspostavi neku vrstu veze između misli i svetlosti). No u tolišnoj knjižici nije se moglo to sve ni izraditi.

se nemačka nauka u najnovije doba upinje pravom germanskom žestinom da reši najuzvišenije pitanje, što ga je čovečiji duh ikad sebi mogao postaviti.

Specijaliste i universaliste, svi se utrkuju u večnoj navali raznih naroda na Olimp, što mu se sa vrha, iznad oblaka, svetli zlatni plod najvišeg poznanja, obasjavajući oblačine zrakom silnom pa ipak nepouzdanom i mameći navalioce da ga uzberu; svi se to otimaju, koji će ga se pre domašiti. Kad bi na tom Olimpu bio kakav živi bog, pogled na tu vojsku neumornih umnih Titana bio bi za njega najveće uživanje. Koliko li je najplemenitijih vojnika te vojske nemilostivo zgaženo pod strujom vekova, pošto su propatili sve tantalske muke, spazivši zlatnu jabuku kroz kakvu milostivu pavedrinu i izgubiv je za navek iz vida u onaj mah, kad pružiše ruku da je uzberu. No te grozne samoobmane ipak nisu smetale natrašku njihovom, da se ne zaletu u navek obnovljenoj smelosti na nedomašni vrh.

Svaki se otima o prvenstvo, niko ne da preda se, pun oduševljenja i pouzdanja u svoju snagu, ἄλκι πεποιθώς kao Homerov lav, samo s razlikom, što se posle nedoskoka ne vraćaju, kao što čini lav, nego skaču vazda nanovo.

No božanstveni gledalac imao bi ipak prilike i da se razveseli mnogom čudnom, skoro šaljivom pojavom i da joj se nasmeje homerskim smehom. Među navalioćima ima i takvih, koji se ne ustežu ni od ratne prevare; a to su često prvaci, vojvode u nauci.

Jedni navek traže kakvu skrivenu, nečuvenu stazicu, te da se tako neopaženi dovuku do opkopa i da iznenada domaše željenu nagradu. Drugi se

opet služe radikalnijim strategom. Njima se čini da je vojska njihovih misli tolika, da misle, kad opsednu grad, on će im se morati sam predati.

Na čelu je onih prvih E. Hekel sa svojom *dušom plastidula*. Taj ga vođa vodi skrivenom putanjom. Pošav iz tesnih dubina organske ćelijice, on se penje uz brdo s najvećom pažnjom i dospe na posletku do ledenjaka, gde počinje problem veze i prometa između fizičkog i duševnog i duhovnog života. Posle uzaludnih pokušaja da preturi tu smetnju, on se sasvim rahat vraća natrag i javlja poštovanoj publici dole da je dostigao dok se god može. Dabome da bi mu bilo vrlo mučno priznati, posle tako dugog i teškog pužanja, da se prevario u polaznoj tački, ili da je naišao na stranputicu, koja ga je navela na strmen.

Druga vrsta tih umnih vojvoda nemačkih prikazuje nam se od skora u filozofu svetskog etera, u Filipu Špilleru.¹⁰ Svekoliki ispiti, izumi i razlozi tog naučenjaka, koji je inače vanredan poznavalac najnovijih rezultata svih pozitivnih nauka, mogli bi se skupiti, po načinu Hegelovu, u šest reči: *Sve što postoji samo je eter*.

Njemu nije dosta što utrpava eter svakoj pojavi u srce, nego još traži od njega računa za postanak svih pojava, kao od *prasnage vaselene, glavnog izvora života*. Njegov eter vlada svima prasnagama prirodnim i omogućava organski život, gurnuvši golu ćelijicu protoplazme tvoračkom rukom da se podeli na dvoje. Tim načinom eter postaje opšti

10 Ph. Spiller: *Die Urkraft des Weltalls nach ihrem Wesen und Werken auf allen Naturgebieten*. I posle: *Das Leben*. Naturwissenschaftliche Entwicklung des organischen Seelen- und Geistslebens. Berlin 1878.

roditelj. On prati preobražaje života uzduž svih lestava razvitka pa sve do čoveka, koga naziva *naj-savršenijim stvorom eterskim*, a duh mu nije ništa drugo do eter, proceđen kroz „čudnovati” organizam mozga.

(Čudno je zaista naći u knjizi, koja se toliko razmeće naučnom tačnošću, takvu reč kao što je: *čudo, čudnovato*).

Svemoć tog tvoračkog načela ide mu dotle, da mu je eter uzrok slobode micanja, promene mesta u životinja. I sama *savest* je kći etera, jer ona je „duša obdarena snagom mozga”. Sa svoje gospodarske visine pogleda duh etera s ponosnim sažaljenjem na sirotog fizičara Diboja-Rejmona, koji ne može na ino a da ne prizna, da apsolutan materijalizam u ispitivanju pojava duha i svesti nailazi na neprelazni ignorabimus. Špiler se na to ljuti: „No taj testimonium paupertatis”, veli, „tiče se samo sirovog materijalizma”. Pa kao da hoće da kaže: „To nije moj posao; moj eter je najtanja, najređa materija”. Zaista, u toliko ređa, što se za sada sastoji samo iz najređih atoma jedne – hipoteze. „Moja je teorija najprosejaniji materijalizam”.

Taj bezazleni ponos opominje nas živo na jedan karakter francuskog pripovedača *Onore de Balzaka*, koji je svojom dubinom posmatranja i svojom veštinom umovanja više privredio poznavanju duševne prirode čoveka od svih teoretičara današnjih. U njegovom romanu *Modesti Minjono-voj* kaže mali Biča junaku romana: „Snaga slaboga, koji može da se svugde utisne, veća je od sile jakoga, koji se oslanja na svoje topove”.¹¹ Prema tome

¹¹ „La puissance du faible qui peut se glisser partout est plus grande que celle du fort se reposant sur les canons”.

bio bi eterizam, kao materijalizam, i ako, ili upravo za to, što se bavi predmetom slabim, tanjim, snažniji od običnog materijalizma, koji obrađuje sirove, grube stvari, prostu, puku materiju. Taj eter odista nije ništa drugo do – Biča, samo s tom razlikom, što Balzakov Biča tačno izvrši svoja obećanja, a eter Špilerov uvek izneveri svoj program u najodsudnijem času.

Čim treba, prateći razvitak pojava, da se objasni duševna i umna radnja, Špilerov eter (on ga već tako zove, „moj eter“) izjavljuje, da ne može dalje, isto kao plastidulska duša Hekelova. I da ne spominjemo veze sa najvišom oblasti čovečijeg duha, sa onim drugim, lepšim svetom, što se zove poezija i umetnost. Evolucionarnom teoretičaru to nije ni na kraj pameti. A filosof eterista? On je opkolio, zatvorio Olimp svojim vaselenskim eterom, pa čeka samo onaj čas, kad će da mu se preda grad bogova na milost i nemilost.

No ima još jedna dosta nova metoda da se prodre u olimpijski grad i da se osvoji ključ, koji otvara zagonetku života i sveta. Tom se metodom služe oni, koji navaljuju baš na najtvrđe mesto toga grada. To je mesto veza, tako reći zaglavlaka, između pojava fizičkih i duhovnih, između posmatrača i posmatranog sveta. Tu metodu kao da je pokrenuo engleski naučenjak *Herbert Spencer*, a u Nemačkoj su je dalje razvijali filosofi, što se zovu *psihofizičari*, kao što je *Fehner*, *Prajer*, a u najnovije doba i pronalazač duše *Gustav Jeger*, kome je „duša u nosu“. U Francuskoj kao da je sad najotmeniji prestavnik toga pravca *Henrik Žolio* sa svojim delom *La psychologie comparée*.

Mora se priznati, da je skoro svaki rad te udružene ili udvojene nauke unapredio rešenje velikog zadatka bar u jedan korak; ali ipak još ni jedan deo velikog pitanja nije jasno rešen.

Tom nedostatku biće glavni uzrok u odveć nejednakom, odveć nepouzdanom napredovanju savremenih stručnjaka, koji treba da nabavljaju podatke za višu obradu. Dešava se da se kakav nov pronalazak primi odmah u prvi mah u celom naučnom svetu kao neocenjiv dobitak po prirodnu nauku, a posle nekoliko meseci izađe na vidik da taj pronalazak upravo nije dokazan.

Tako je na primer *Virhov* u svom spomenutom javnom predavanju u Minhenu¹² dizao u nebesa pronalazak očnog rumenila, optičke porfire, proričući otuda čitav prevrat ne samo u naučnoj primeni, ne samo u veštinama, veštačkim zanatima, no i u samoj teoriji, u naučnom istraživanju. Njemu se u tome priviđala i neka zadruga raznih struka nauka radi objašnjenja nekih do sad zagonetnih činjenica ne samo u fizičkoj već i u čisto duhovnoj oblasti.

Odabranici „mislilačkog naroda” klanjahu se tada tome proročanstvu i osećahu u tom novom izgledu silnog pokretača na izvršenje velikog poziva nemačkog. No ne prođe ni godina dana, ali optička se porfira izgubi u pustoj hipotezi, oko koje se ozbiljni naučenjaci više ne otimahu.

No ta obmana imala je i kanda će još imati i dobrotvorne posledice po načine umovanja; na-

12 Štampano pod naslovom: *Die Freiheit der Wissenschaft in modernen Staat*. Rede gehalten in der dritten allgemeinen Sitzung der fünfzigsten Versammlung deutscher Naturforscher und Ärzte zu München am 22. September 1877 von Rudolf Virchow. Berlin 1877.

učenjaci su postali pažljiviji i naučili su da malo ublažuju svoja očekivanja od svakog novog pronalaska.

Nedovoljnost postignutog uspeha u toj borbi za najvišu naučnu nagradu, u kojoj se bore s jedne strane kosmolozi, kao Hekel i Špiler, a s druge psihofizičari, ima svoj uzrok po svoj prilici u dve glavne pogreške.

U prvih, u kosmologa, ta je pogreška u samoj osnovnoj zamisli, koju je vrlo teško dokazati i razviti. U drugih ima pogrešaka tako reći u prostoru, u samoj oblasti, upravo skučenosti rada. A to se utoliko manje može izviniti, što su se i oni sami svojim nazivom već obvezali da neće učiniti te pogreške. Nazvavši se „psihofizičari”, oni su izazvali nadu, da će sve pojave duševne i umne pokušati da objasne fizičkim zakonima, te da će dopreti i do praihvora lepe književnosti i umetnosti, do carstva lepote. Kad tamo, a oni jedva da su neke od onih zakona primenili na najprostije funkcije mozga.

Glavna je omaška nemačkih kosmologa od škole Hekela i Špilera, što su se oni zainatili da traže osnovno načelo organskog života u *materiji*; i ta je omaška utoliko krupnija, što oni iskreno veruju da su ga našli, jedan u plastiduli, u ugljenom vodeniku, a drugi u vaselenskom eteru. No ni jedan ni drugi nije pokušao primene svoga načela na viši duhovni život, njihov ključ ne može da otvori ni vrata na plotu, što ograđuje taj tajanstveni vrt.

Hipoteza *materije* kao prvog uzroka života ne može se održati iz istog uzroka, iz koga je morala pasti i Njutnova teorija emanacije u nauci o svetlosti i toploti. Od kako su Hajgens, Dekart, Frenel,

Frauenhofer, Koši, Tompson i Tindal uspele da izdignu nad svakom sumnjom teoriju pokreta (tala-sanja) u pojavama svetlosti i toplote, niko više ne pomišlja na kakvu fotoformu materiju ili na kakav osobiti toplik.

Pa kad se ta teorija, teorija pokreta, dokazana matematičkom tačnošću skoro svakom fizičkom pojavom od najprostijih pokreta tela i molekula do pojave elektromagnetizma, kad se ta teorija primeni na rešenje pitanja života, moramo strogim logičkim putem doći do uverenja, da prauzrok svih pojava, kako fizičkih tako i duhovnih *ne može* biti u kakvoj *materiji*, no da ga moramo tražiti u kakvom *načelu premosti* što vlada i materijom i pokretom, starijem i prečem i od materije i od pokreta.

Mi nalazimo to u načelu ukrštaja.

Zaista, kao da nema drugog puta da se postigne veza, da se pronađu dodirne tačke, što ih je prirodnjački mislilac *Kabanis* slutio između osećanja i između uzroka i zakona kretanja, što ih on vrlo pravo naziva „opštim i obilatim izvorom svih pojava vasselenskih”.¹³

Proglašavajući jednu ideju premosti, jedan zakon odnosa, jedno načelo razmere, kao jedinu osnovu svih pojava na svetu, ja ne pomišljam ni časa kao da sam ja nešto originalno pronašao, kao da je bog meni tek otkrio tajnu kako je stvorio ovaj svet i čoveka.

Ta je misao starodrevna i mi je nalazimo čak u Pitagore, a možda je i do njega došla otkud iz Misira.

13 „Source générale et féconde de tous les phénomènes de l'univers”.

Pitagoravac *Timej* napisao je u svome delu
O *duši sveta i prirode* ono: Εἷς μὲν ὅδε ὁ κόσμος
δαιμονίῳ δεσμῷ τῷ ἀνὰ λόγον ἐστίν.¹⁴

14 „Jednina ovog sveta osniva se samo na božanskoj vezi raz-
mere, premosti”. (*Fragmenta philosophorum graecorum*,
collegit, recensuit, vertit, annotationibus et prolegomenis
illustravit, inducibus instruxit Fr. Guil. Milachius. Paris F.
Didot. 1860.)

II

Šta je ukrštaj?

Nauka, osobito prirodna nauka, upotrebljava tu reč očevidno u odveć uskom smislu.

Obično se pod ukrštajem razumeva susretaj dve pruge, koje se presecaju na jednoj tački, pa idu dalje svaka u svom pravcu. Tako prirodna nauka poznaje ukrštaj očnih živaca, ukrštenih izdanaka (processus crutiatius) na lobanji kičmenjaka i t.d. Osim toga zove se ukrštaj i sparivanje životinja od razne dve pasme.

To su skoro jedini slučajevi, u kojima je nauka do sad raspitivala za ukrštaj i njegove posledice – za *uzroke* se obično manje razbira, iako je to sa naučnog gledišta većinom važnije – i od kako se Darwin pojavio sa svojim radom, niko više ne sumnja o dobrim posledicama ukrštaja, „the good effects of intercrossing”.

No upoređujući sve pojave srodne moramo se uveriti da je ukrštaj daleko širi pojam. Uzmimo samo, da počnemo sa najobičnijim, najpoznatijim pojavama, da svaka grana prikazuje ukrštaj sa deblom ili sa drugom granom, svake su rašlje ukrštaj. Razgranak je najobičnija organska primena dina-

mičkog paralelograma sila, tog praoblika ukrštaja, samo što je pravac obratan prema posredici, rezultanti, – u dinamici se sile sukobljavaju, a u granju se razilaze. Pa i svaka protivnost, bilo ravnosnažna, izodinamična, ili raznosnažna, heterodinamična, može se smatrati kao pojava načela ukrštaja, i ako se sile kadkad susreću pod uglom od 180° , u kom je slučaju rezultanta ekvator. Takav ravnosnažni ukrštaj u jednom pravcu nalazimo u svim pojavama magnetizma i elektrike pod imenom polariteta.

Što se tiče raznosnažnih sukoba, ako jača strana nadvlada slabiju, pa i ako je sasvim poništi, to je samo prividan iznimak od opšteg zakona, da se dve protivne snage u sukobu moraju ukrstiti i sastati u jednoj posredici. Jača strana pretrpi i sama neku promenu posle borbe; i na njoj će borba ostaviti svoj trag kao i na savladanoj, i u toj promeni jače strane živi nadvladana dalje, i to je njina zajednička posredica, posledica ukrštaja. Jer nema na svetu apsolutne pobede kao što nema ni apsolutne poraze. Svaki zalogaj, kojim se založimo, preinačuje u istoj meri naše telo kao što se i sam pruruši; mi mu prurušimo sastav, a on menja razmeru naše životne snage; mi ga prožmemo probavom, a on prodire u naše telo tim većma, što ga većma probavljamo.

No ima jedan vid ukrštajnog načela što vlada svetom počev od postanka kristala pa kroza sve organske pojave sve do strojeva najviše umne radnje i njenih proizvoda. To je simetrija.

Šta je simetrija?

To se pitanje čini na prvi pogled sasvim nepotrebno i bezazleno u nauci; no skoro ćemo se uveriti da nije nikako suvišno, jer na to prividno

prosto pitanje dosadašnja nauka nema tačnog odgovora, iako se mnoge nauke, pa i najeksaktnije, tim pojmom često služe za vrlo važne potrebe.

Ako zapitamo zemljake te reči, stare grčke pisce, zaman ćemo od njih tražiti tačnu odredbu, koja bi odgovarala novijoj naučnoj upotrebi ideje simetrije. Uzmimo samo rečnik čuvenog heleniste i leksikografa nemačkog *Pasova*, naići ćemo na vrlo nejasno tumačenje, na čudnovatu, zbunjenu nepouzdanost. Po Pasovu znači ta reč: Gleichmaass, Ebenmaass, das gehörige Verhältniss, die rechte Mitte zwischen zu viel und zu wenig,¹⁵ na posletku: simetrija je simetrija.

Od svih pisaca helenskih Platon se primiče najbliže savremenom smislu te reči. On ne poznaje samo simetriju lepote (συμμετρία τῶν καλλῶν) već on govori i o simetriji duše prema telu (συμμετρία τῆς ψυχῆς πρὸς σῶμα. Tim. 87d), simetriji noći prema danu (συμμετρία τῆς νυκτὸς πρὸς ἡμέραν. Rep. 530a). Na te rečenice, osobito na poslednju, ne može se primeniti ni jedno tumačenje Pasova, jer odnos dana prema noći, označen kao simetrija, nije ni Gleichmaass ni Ebenmaass. Naprotiv, to kazuje pravilnost u promeni, slogu u neslozi.

No svi ostali pisci helenski, i pesnici i prozaiste, upotrebljavaju tu reč u svima oblicima, i kao imenicu, kao pridev i kao glagol, u najraznijem smislu. Tako veli Sofokle u svom Edipu: σύμμετρος ὡς κλύειν, da naznači zgodnu blizinu za slušanje. U Plutarha je čak i stručan izraz za krojače: σύμμετρον χιτόνιον.

¹⁵ Ravnomernost, srazmernost, odgovarajući odnos, prava sredina između mnogo i malo. – Red.

U naše doba, kako su silne grčke reči kao stručni izrazi postale zajedničkom svojinom svih obrazovanih naroda, i ta je reč došla do svog sadašnjeg tačnog značenja sa postepenim razvitkom umetnosti, veštačkih zanata i eksaktnih nauka. Danas reč simetrija ima svoj značajni smisao što ga ni jedna druga reč ne može kazati.

Iako se pojam simetrije u životu, već po urođenom nagonu vrlo često i ponajviše tačno primenjuje, ipak nauka još nije uspela da utvrdi definiciju tog pojma. Pa kako je od najveće važnosti po naše osnovno načelo da se utvrdi tačna naučna odredba pojma simetrije, ili bar da se prikaže kakva je priroda i osobina u pojava simetrijskih, nužno je pre svega da promotrimo kako o tome misle prvaci nauke koji su se s otim bavili.

Evo kako o tome misli Rečnik francuske Akademije (*Dictionnaire de l'Institut de France*), za koga je ona: „Proportion et rapport de grandeur et de figure que les parties d'un corps naturel ou artificiel ont entre elles, et avec leur tout”.¹⁶ Zatim se razvija pojam dalje i navodi se na priliku: „La symétrie du corps humain”, pa onda: „– se dit en parlant aussi de toutes les choses arrangées suivant une certaine proportion, un certain ordre”. Posle još nekoliko primera zaključuje: „Se dit particulièrement de l'ordre, de la disposition, de l'économie d'un discours d'un ouvrage d'esprit. – Symétrie du style: Correspondance des mots et des membres d'une phrase entre eux, ou même de plusieurs entre elles”.¹⁷

16 „Razmera i odnos veličine i oblika što ga imaju delovi kakvog tela prirodnog među sobom ili prema svojoj celini”.

17 „Simetrija čovečijeg tela – kaže se i govoreći o svima stvarima udešenima po izvesnoj razmeri, izvesnom redu. – Kaže se osobito o redu, o rasporedu, o ekonomiji kakvoga go-

Što se tiče nemačkog umnog blaga, što ga raznose torbari savršene nauke, „konverzacionih rečnika” i „realnih enciklopedija”, dovoljno je da navedemo dva primera. Evo definicije Brokhauzovog *Konversations-Lexikon-a*: „Symmetrie oder Ebenmaass heisst die Zusammenstimung der einzelnen Theile eines Ganzen in Hinsicht auf Maass und Zahl, oder die äussere Übereinstimmung, die sich in dem Verhältnisse der einzelnen Theile eines Gegenstandes zu einander und zu dem Ganzen sichtbar zeigt. Sie ist sonach in der Schönheit mehr das Quantitative, was aber von dem Ausdrücke der Idee als Qualitativen unzertrennlich ist”¹⁸

Saradnik „velikog rečnika za obrazovne staleže” (für die gebildeten Stände) što ga izdaje J. Majer, ipak se malo većma potrudio da pronikne pravu prirodu stvari. Ali to mu je i toliko; na trudu je i ostalo. Iako takoreći nosom udara u istinu, držeći se najzgodnijeg primera, dve ruke čovečije, ipak nikako ne može da pogodi šta upravo čini simetriju. Evo njegove definicije:

„Symmetrie, das wohlgefällige Ebenmaass bei der Anordnung der Theile des Ganzen, in Raum und Zeit”¹⁹

vora, kakvog umnog dela. – Simetrija stila: Podudaranje reči i članova jedne rečenice među sobom, ili više rečenica među sobom”.

18 „Simetrija je saglašavanje pojedinih delova neke celine u odnosu na meru i broj, ili spoljašnji sklad koji se ispoljava u odnosu pojedinih delova nekog predmeta jednog prema drugom i prema celini. Ona je prema tome u lepoti više kvantitativna, ali što je neodvojivo od izraza ideje kao kvaliteta”. (*Konversations-Lexikon*, 1868). – *Red.*

19 „Simetrija, dopadljiva srazmernost u nizu delova celine, u prostoru i vremenu”. – *Red.*

Posle rasmatranja simetrije u prirodi i u matematici, kao u elipsi, krugu, paraboli, izriče ovu odredbu:

„Demgemäss ist die Symmetrie eine nur der Idee des Einklangs abgeleitete Idee, deren Nebenbestimmungen von der Anwendung auf Raum, und Zeit hergenommen sind”.²⁰

Zatim dolazi kratko rasmatranje o slobodnoj primeni simetrije u umetnosti i kaže se naposljetku:

„So würde unfehlbar die Dissonanz (in der Musik) ihren freien Spielraum verlieren, wenn die Symmetrie zu anmassend sich der ganzen Anordnung bemächtigte und das einzelne Schöne in seinen tieferen ästhetischen Verknüpfungen als rohen Stoff behandelte”.²¹

Definicija rečnika francuske Akademije očividno je nepotpuna pa i netačna stešnjajući smisao reči samo na *tela* prirodna i umetna, a zna se, da se simetrija, u prirodi kao i u umetnosti, pojavljuje bar isto tako na *površini* kao i na telu, da i ne spominjemo „vazdušne” veštine kao što je svirka.

Ali kad nas Brokhauzov stručnjak uverava da se simetrija lepote „tiče više količine nego kakvoće”, to, pored svega olakšajnog dodatka o „nepodeljivosti izraza ideje kao kakvoće”, još manje ima smisla od ograničenja Akademije.

No što smerni građanski umovi, kao što su obično realni leksikografi, ne shvataju bolje pri-

20 „Prema tome, simetrija je ideja izvedena samo iz ideje skladnosti, čija su sporedna određenja uzeta iz primene na prostor i vreme”. – *Red.*

21 „Tako bi disonanca (u muzici) pouzdano izgubila svoje slobodno područje ako bi se simetrija dokopala celog poretka, a pojedinačno lepo u njegovim dubljim eestetičkim vezama obrađivala kao sirova građa”. – *Red.*

rode simetrije, tome se, naposljetku, nije ni čuditi. Ali kad vidimo da ni tako slavan filosof, kao što je Imanuel Kant, nije mogao da pronikne u značaj i osobinu toga pojma, iako se mnogo paštio da to postigne, onda je teško ne pisati satire.

Čujmo šta veli Kant:

„Ja nazivam telo, koje je sasvim jednako i podobno drugom telu, iako se ne da smestiti u isti obim, kongruentnim premcem toga tela (*sein congruentes Gegenstück*)”.

Spominje zatim kao primer dve ruke i nastavlja:

„Slika u ogledalu zavisi od istih uzroka. Ako se sam predmet sastoji iz dva *nekongruentna premca*, kao što je čovečije telo, onda mu je slika kongruentna, a o tome je lako uveriti se kad zamislimo da se (slika) polukrugom okrene; jer premac premca kakvog predmeta mora svakojako biti kongruentan ovome”.

Na prvi se pogled vidi da je Kantova studija o simetriji što može biti nesavršena, da su mu razlozi vrlo ništavi. U njegovom gornjem razlaganju imaju tri netačnosti, koje čine jednu zamašnu, vrlo krupnu pogrešku.

Očevidno je da on pod izrazom „nekongruentan premac” razume simetriju, što se, uostalom, vidi i po primeru. U tom slučaju ne može se razlog ograničiti na *tela*. Ni to nije lako razumeti, kako dva *nekongruentna* tela mogu postati sasvim *jednaka*. Pa kako je to nespretan izraz: *incongruentes Gegenstück*, prema divnoj i već davno pre Kanta primenjenoj reči *simetrija*. Ali odbimo to. Mogla bi se u tom izrazu „*Gegenstück*” spaziti težnja poznanju pravog odnosa, osobito s pogledom na dve ruke.

No dalja primena na premost između predmeta i slike tako iznenađuje svojom nepotpunošću, da čovek čisto ne može da veruje da se tako može da zbuni jedan od prvih mislilaca filozofskog naroda. Nepojmljiva površnost njegovog umovanja utoliko je čudnija što on sam priznaje da se premost između predmeta i slike osniva na istim uzrocima, na kojima i odnos između dve ruke. Pored sve te sasvim uputne tvrdnje, on ipak zaključuje da je slika čovečijeg tela u ogledalu *kongruentna* svome predmetu.

Pobude, kojima on razlaže taj svoj sud, odveć su značajne, suviše čudnovate, upravo nečuvene, a da ne bi bilo vredno pozabaviti se s njima poizbliže. Ti su razlozi pravi, zakovani tip onog apriorizma, kojim kao da su, od vremena Kantovog, zaraženi svi nemački mislioci, pored svih žestokih udaraca, kojima je Artur Šopenhauer navaljivao da ga iskoreni.

Zabuna razlaganja Kantovog u ovom slučaju tako je velika, tako nezgodna, da se tu nalaze silom izvrnute najobičnije, najpoznatije činjenice.

Pre svega njemu se čini da je slika tek onda „kongruentna predmetu” kad se sam predmet sastoji iz dve nekongruentne polovine; a to je očevidno pogrešno, jer nema nikakve sumnje, a nije ni u Kantovo vreme bilo, da je premost između predmeta i slike navek jednaka i da svetlost neće prekršiti zakona odbijanja zraka za ljubav čovečijem telu ili kakvom mu drago predmetu sa „dva kongruentna premca”.

No što je najzanimljivije, upravo smešno, to je onaj polukrug što moramo sebi zamisliti da ga učini slika ne bi li se postigla „kongruencija”.

Pa, dobro. Zapovedimo, komandujmo slici da se u ogledalu okrene polukrugom. Hvala opštoj vojničkoj dužnosti, svaki odrasliji čovek zna šta je „polukrugom!” – Elem: „Mirno! Sliko! Polukrugom na desno!” Ili: „– na levo!” Slika nas poslušala, okrene se po komandi i mi vidimo – *svoja leđa!* (Upravo gledalac ih vidi.) No Kant se možda zabunio, mislio je valjda ceo krug. To na posletku, ne bi bilo toliko ni čudno, jer u Kantovo doba vojnička služba nije bila obavezna, tako da danas u Nemačkoj svaki seljak bolje zna vojničku komandu nego što je onda možda razumeo prvi filosof nemački. No kao da nam ni ta olakšica neće pomoći.

Da vidimo.

„Sliko! Levo – ili – desno krugom!”

Slika opet poslušala, okrene se po komandi i – šta vidimo? Ona je, sasvim prirodno, u onom istom položaju, u kom je bila pre komande. One iste prilike, koje su pre komande smetale slici da bude „kongruentna” svome predmetu, smetaće i sad. Naša *desna* ruka biće još uvek u naše slike *leva*, i obratno.

Po tome se vidi da ni najveći filosof najfilosofskijeg naroda novijeg doba nije uspeo da shvati značaj a kamo li zamašaj odnosa što se pokazuje u prirodi pojavama, a u umetnosti proizvodima simetrijskim, pa nije ni dotle dopro da bar uhvati najznačajniju crtu u najobičnijih primera, u pojava što najjasnije, upravo „rukopipatelno” predstavljaju veliki pojam.

Od Kantovog vremena pa do danas poznavanje pravog značaja simetrije nije ni u čemu napredovalo.

Tome se ne bi ni čudili da je autoritet mudraca iz Kenigsberga navek smatran kao nepogrešiv, te da se niko nije usudio napasti na ma koje njegove razloge pa ni na one što se bave sa prividno sporednim pojmovima.

No takvog zazora od njegove nepogrešivosti nije navek bilo, pa ni u samom njegovom zavičaju, ni u Nemačkoj.

Setimo se samo one ljute žestine, kojom je Artur Šopenhauer u svojoj *Kritici kantovske filosofije* iscepao velikog mislioca Sturm i Drang-periode. Bič je bio tako zamašan, da mu je švigar ošinuo i sirotog Šelinga što se bio sakrio iza širokih pleća svoga učitelja.

Ipak, ni sam Šopenhauer nije spazio glavne pogreške Kantove u njegovom razlaganju o simetriji; a time je njegova naučna zloradost izgubila veliko zadovoljstvo.

No tome se nije ni čuditi, jer ni on sam nije shvatio važnosti i zamašaja predmeta, što ga je Kant onako olako i površno rasmatrao. No vreme je da i mi kažemo šta je simetrija. Simetrija je *združenje, sastav protivnosti* dva dela, upravo dve polovine jedne celine, ili dva ili više predmeta koji se nalaze jedan prema drugom, u prostoru, a i u vremenu. U simetriji se paralelogram snaga pojavljuje čulima, oku ili uhu. U nje vlada isto načelo što u dinamici udešava priteg i odboj, atrakciju i repulciju, centripetalnu i centrifugalnu snagu, što određuje razmere u klaćenju klatna, što provodi zrake ili trepete u pojava svetlosti, toplote i zvuka; isto načelo što gospodari pojavama polariteta u elektrici i magnetizmu.

Isto to načelo prevedeno u oblik, u formu, to vam je simetrija, bilo da se prikazuje u prostoru,

kao u kristala, u živih stvorova i u proizvoda viđene umetnosti, bilo u vremenu, kao što je u pesništvu i u muzici.

Uzmimo ma kakav simetrijski predmet, bio to proizvod prirode ili umetnosti, produžimo i s jedne i s druge strane crte, koje odgovaraju jedna drugoj i koje najviše odgovaraju simetriji toga predmeta, pa ćemo se uveriti da će se te crte skoro *ukrstiti*. Tačka toga ukrštaja nalazi se obično na sredini, na razdeljku što deli obe simetrijske polovine. U simetrijskih krivina taj ukrštaj ide u *beskonačnost*.

Razume se po sebi da se ta značajna crta može videti samo u prostoru. No jamačno se nalazi simetrija i u vremenu i mislimo da ne bi bilo teško prevesti tu simetriju u simetriju prostora ili oblika.

Razmera između dve polovine jedne simetrijske celine uopšte je ona ista koja postoji između predmeta i slike u ogledalu; prema tome simetrija nije ni Gleichmaass ni Ebenmaass, jer polovine su samo po količini jednake. Naprotiv, po kakvoći su više *protivne, sukobne, okomne*. Što je taj sukob s obe strane jednak, to baš ujemčava stalnost protivnosti, kontrasta, tim baš postaje ta protivnost značajna crta, nužna osobina te pojave. Dve simetrijske polovine ne samo da nisu istovetne, one su protivnice, ali prijateljske protivnice, složne zavađenice, a i to još uveličava potrebu te pojave u prirodi i draž njene lepote u umetnosti.

Podelimo naprimer krug promerom u dve polovine, one će navek biti simetrijske, iz razloga, što se jedna polovina savija na *levo*, a druga u istoj meri na *desno*, dakle iz razloga uskosne protivnosti. Po

tome bi se ta pojava i ovako mogla odrediti: *Simetrija je sklop ukrštaja, neposrednih ili posrednih.*

Dosadašnja objašnjenja simetrije što ih gore pregledasmo imaju pogrešku u *osnovi*, jer osnova im je izvrnuta. Neprestano se htelo da se simetrija shvati kao *ideja*, umesto da je prosto posmatraju kao *pojavu*.

I zaista, simetrija je pojava, isto kao i svetlost, toplota, zvuk, isto kao pojave hemije i mehanike, magnetizma i elektrike i njome vlada *isto osnovno načelo* koje i ovima. Na taj prazakon pomišljao je možda i Platon govoreći o „simetriji noći prema danu”. On tu jamačno nije toliko mislio na ekvinkcije, koliko na večnu borbu u promeni, na sukcesivnu protivnost, na izmicanje i primicanje, na rastenje i opadanje dana i noći. Da li možda i to doprinosi, te je obrazovanost u umerenim pojasiima zemlje razvijenija nego u tropskim, gde te simetrije nema?

Valja priznati da eksaktne nauke novijeg doba navek tačno nalaze simetriju gde je ima, no ne sećaju se da označe prirodu te pojave, po svoj prilici što im se čini odveć prosta, odveć očevidna. Kad nam n.p. Darwin kaže da su oči, ocelli, u paunovog ili fazanovog perja na repu simetrijski udešene, „formed symmetrically”, nema nikakve sumnje da im je simetrija potpuna, jer su boje razređene u *protivnom redu*, a ugibak u periferiji nalazi se u *desnog* oka s *leve*, a u *levog* s *desne* strane. Kad anatomi uveravaju da je telo čovečije i životinjsko simetrijsko, to je najstrožije tačno, jer u premapoloženih udova svi su znaci protivnosti, tako da se matematičkom pouzdanošću može označiti da li ova ili ona kost pripada levoj ili desnoj strani kostura.

No ipak, stručnjaci, osobito prirodnjaci, smatraju obično simetriju i pojave ukrštaja u opšte kao sporednu stvar. Oni se uvek zadovoljavaju da izjave, kako je ova ili ona pojava simetrijska, kako ovde ili onde ima ukrštaja, kao u nekoj slutnji da će ta stvar biti od nekog značaja. U najvećih naučenjaka imaju časovi slutnje i nagona, instinkta. A to je jamačno samo nagon. Jer da im u taj mah nije pažnja okrenuta na drugu stranu, ne bi se moglo razumeti, kako da se nikad ne zapitaju: *Zašto je to simetrijski?* Zašto, ili, od kuda taj ukrštaj? Zar se ne bi to isto moglo postići kakvim paralelizmom?

Da se i jedan od tih velikana induktivne nauke tako zapitao, on bi, iako možda ne bi potpuno rešio to pitanje, namamljen tim samoniklim zadatkom izoštrenom pažnjom jamačno uspeo da pronade dalje slične činjenice za posmatranje.

No ima još jedna pojava u carstvu prirode i u oblasti duha, koja se isto tako često nalazi kao i simetrija, tako da se te dve pojave bliznakinje mogu smatrati kao prouzročice, *kao roditeljke svega života. Ta je pojava harmonija.*

Šta je harmonija?

Da bismo obuhvatili sav obim pojmova što ih ima o toj reči koje u naukama koje u umetnostima i veštinama, pa i u svima najraznijim prilikama savremenog života, mi se pre svega opet moramo obratiti Rečniku francuske Akademije.

Evo kako nas taj uzor-rečnik o tome obaveštava: „Harmonie, concours et accord des divers sons”.²²

Dolaze primeri.

²² „Harmonija, sticaj i sklad raznih zvukova”.

„Il se dit plus particulièrement, en termes de Musique, d'une succession d'accords, par opposition à Mélodie”²³

„Harmonie, en parlant du langage, du style, signifie, concours des tons, des mots qui flattent l'oreille; nombre, cadence”²⁴

Dolazi nekoliko rečenica. „Harmonie imitative, artifice du style qui consiste à peindre les objets par les sons de mots”²⁵

„Harmonie signifie figurément un accord parfait, et l'entière correspondance de plusieurs parties qui forment un tout, ou qui concourent à une même fin. *L'harmonie de l'univers. L'harmonie des éléments. L'harmonie du corps humain. L'harmonie des couleurs. Il règne une belle, une savante harmonie entre toutes les parties de ce tableau. Ce qui fait la beauté d'un bâtiment, c'est la parfaite harmonie de toutes les parties qui le composent. Ces lois n'étaient plus en harmonie avec les institutions nouvelles. Etablir l'harmonie entre plusieurs choses. Mettre une chose en harmonie avec une autre. Déranger, détruire l'harmonie du corps politique. L'harmonie des pouvoirs*”²⁶

23 „Osobito se kaže, u govoru Muzike, o nizu skladova, protivno Melodiji”.

24 „Harmonija, kada se govori o jeziku, o stilu, znači sticaj glasova, reči što laskaju uhu; broj, sličnost”.

25 „Podražavajuća harmonija, veštački proizvod stila koji se sastoji u predstavljanju objekata putem zvukova reči”.

26 „Harmonija znači prenosno savršen sklad i potpunu slogu raznih delova što sastavljaju celinu ili što se stiču u jedan pravac. *Harmonija vaselene. Harmonija elemenata. Harmonija čovečijeg tela. Harmonija boja. Među svima delovima ove slike vlada lepa, učena harmonija. Što čini lepotu kakve zgrade, to je potpuna harmonija svih delova što je sastavljaju. Ti zakoni nisu više bili u harmoniji sa novim ustanovama. Uspostaviti harmoniju između nekih stvari.*

I na posletku:

„Harmonie, terme d'Anatomie, signifie articulation dans laquelle les os sont liés ensemble par des dentelures presque imperceptibles. Cette articulation se remarque surtout aux os de la face”.²⁷

Eto to vam je sva zbrka. Šta ćemo s njom?

Kako ćemo složiti „zupčice kostiju lica” (pisac je zaboravio na šivotine, suture kostiju lobanjinih, koje su u tom pogledu značajnije) sa muzikom, sa „sticajem i skladom raznih zvukova”? Kako sastaviti „harmoniju vlasti” s harmonijom jezika ili sa podržanom harmonijom, koja je, uostalom, samo sinonim onomatopoezije? Kako ćemo prilagoditi „harmoniju boja” ili lepotu kakve zgrade s „harmonijom elemenata”?

Doduše, saradnici Rečnika francuske Akademije nisu ni imali drugog zadatka do samo da prikupe običaje savremenog jezika francuskog; njihovo je samo bilo da pribeleže rečenice i da im objasne značenje; njihov je zadatak bio čisto i prosto statističan. Zato su se i čuvali tako strogo da traže prisnije veze i odnose i da im ispituju razvitak istorijski; pazili su da ne dodaju svojih istraga, da ne ispituju uzroka onih manjih opaženih razlika u govoru i da li su te razlike stvarne ili tek prividne, jednom rečju, da u njihovom poslu ne bude njihovog duha.

Bilo da takva isključivost ima svoju naučnu opravdanost ili da je nema, ipak ta krajna doslednost ima i po koju vrlo nemilu stranu.

Staviti kakvu stvar u harmoniju sa drugom. Razdesiti, uništiti harmoniju političkog tela. Harmonija vlasti”.

27 „Harmonija, izraz anatomije, znači zglavak, užljebak, u koje su kosti spojene skoro neprimetnim zupčicama. Takav se užljebak nalazi osobito na kostima lica”.

Da se to vidi u jasnom primeru, dovoljno je da uporedimo dva objašnjenja akademijska.

Među gornjim navodima nalazimo ovaj: „kaže se osobito, u govoru Muzike, o nizu (succession) skladova, protivno Melodiji”.

A u članku pod naslovom *Melodija*, kome je po svoj prilici isti pisac, jer i jedna i druga reč ide većinom u muzičku struku, ima ovaj objašnjaj:

„Se dit quelquefois, dans un sens plus technique, de tout arrangement de sons, exécutés, entendus *successivement* dans un même air, par opposition à l’Harmonie qui consiste dans l’accord de plusieurs parties exécutées, entendues *simultanément*”.²⁸

Molimo samo čitaoca da uporedi podvučene reči. Protivrečnost je tako očevidna, da nam nije potrebe dalje objašnjavati. Možda tome nije toliko kriv ni sam pisac, koliko tvorac abecede, koji je pismen M tako razmakao od pismena H, da čovek, došav do M, lako može da zaboravi šta je sve kazao pod H.

Elem učenjaci Akademije, u svojoj statističkoj doslednosti, ostavili su po svoj prilici potomstvu brigu oko daljih ispita. Kako smo i mi jedan deo toga potomstva, da pokušamo izvršiti taj zavet.

Da nađemo pravi smisao te reči, moramo se i opet obratiti onima, koji svojim umrlim jezikom neće nikad prestati oživljavati veliku zadrugu nauka svih vremena; treba da se upitamo u starih Helena.

U najstarijem značaju nalazimo tu reč u *Homera*.

28 „Kaže se kadkad, više u tehničkom smislu, o svakom udešaju glasova, izvršenih, čuvenih *redom* u jednoj istoj ariji, protivno *Harmoniji* koja se sastoji iz sklada raznih delova, izvršenih, čuvenih u *jedan mah*”.

U Homerovoj *Odiseji* ima ovaj stih:

ὄφρα κε δούρατ' ἐν' ἁρμονίῃσιν ἀρήρη. (V. 361)

Obično se reč ἁρμονίη u tom stihu prevodi sa: *rupa* ili *zasekotina* (Fos: Fugen; Francuzi: trou, enfoncement). Ja bih rekao da bi u srpskom najtačnije bilo kazati: žljeb, užljebak, ili zaglavak (od prilike francusko: jointe, jointure); te bi onda taj stih glasio:

Dok su god brvna užljebljena u žljebovima.

Svi se etimolozi slažu da ta reč proizlazi iz glagola

ἀραρίσκω ili ἄρω.²⁹

Posle Homera kao da je Harmonija sasvim izgubila to svoje prvobitno značenje, tako prosto i ujedno tako plastično. Pitagora, sa svojom harmonijom brojeva i zvukova kao da je doprineo te je ta reč postala stručan izraz za muziku. Počevši od Klinija Tarenćanina, naime od *Harmonikona* Ptolomejevog – obojica pitagorovci – ušlo je u običaj da se tom rečju označuje ono, što novo doba zove

29 Ja bih kazao, ma šta kazale slavne heleniste nemačke, da se i partikula ἄρα, ta najčešća uzrečica u Homera i njegovog natraška, svodi na isti glagol koji je rodio Homerovu harmoniju. Iako nemački naučenjaci dovode koren rečice ἄρα od ἄρω, što znači *dižem*, mi mislimo da je naš pogled na stvar mnogo bliži i prikladniji klasičnom načinu mišljenja nego što je nemačka hipoteza sa svojim većitim dizanjem i spuštanjem, što nam upravo dolazi smešno. Naš objašnjaj postanka te rečice najviše dolikuje shvatanju sveta i života u ono zlatno doba, koje je tražilo savršenstvo stvari u prisnoći njihove veze, njihovog sklada, kojom je svet bio tako pun da se čisto presipala iz duše čuvenih pesnika i pripovedača i uticala i upijala se u svaku pukotinu, u svaku rupicu govora i pevanja majušnim, neumornim, svepronikljivim svojim ἄρα ili ἄρ'.

muzikom. Pa kad se posle reč harmonija primenjivala i na druge slične prilike života, to kao da se navek činilo s uverenjem da je reč pozajmljena od muzike i da je u muzici prava postojbina i prvi postanak harmonije.

Tim proširenjem značenja Harmonija je svakojako dobila u prostoru, našla se unapređena, uzdignuta u nebeske visine. Iz teskobe skučenosti drvodelnjskih i lađarskih radionica uzletela je ona u svetove ideala smrtnih ljudi; istrgnuviši se iz crvljivih i zagušnih žljebova brvana ona postade u jedan mah drugarica i gošća bogova. Kolika sreća! Ali se i ponosila, kao i svaka pitomica brvana i „dasaka što znače svet”, kad postane velikom gospođom. Vidimo je kako se trudi da se prilagodi novoj gospodskoj okolini, eno je po celom Olimpu, meša se i plete u svaku stvar, bez nje nema nikakvog veselja, nikakve zabave, ona se prurušuje, oblači i kiti svaki čas drukče, samo da se niko ne seća njenog siromašnog porekla.

I ona je sasvim uspela. Ali ujedno je izgubila i svoj prvi praznačaj, izgubila je čvrstinu svoga karaktera, tačnost, određenost svoga prostog ali kratkog značenja. Postala je laka, nepostojana, zavojita, ćudljiva. Niko je ne bi više poznao.

U tom je stanju zaveštao stari vek Harmoniju novome dobu. Nije ni čudo, što je u doba galanterije mogla još lakše da prođe sa prividnošću svoga nebeskog porekla. Jedva što se usudio po koji osorljivi leksikograf da dokazuje kako je otmena gospođa imala jednu prababu istog imena od vrlo prostog značenja. No ni od tih suhoparnih naučenjaka ne smeđe ni jedan da izade s dokazom da je

ona prava praunuka te proste starice, da je u njoj ista krv, ista kost.

Naprotiv, jedan od najslavnijih filozofa prošloga veka, kome se ceo tadašnji otmeni svet klanjao i divio, uložio je sav svoj um da dokaže nebesko poreklo gospođe Harmonije. To beše *Lajbnic*. Kao pravi dvoranin – opšta slabost onoga doba – on se nije zadovoljio da izvojuje za svoju gospođu poreklo neznabožackog Olimpa, on je pridade hrišćanskom Bogu kao nerazdeljivi deo božanstva mu, proglasiv svoju *prastavnu, prestabilovanu harmoniju*.

Kako razume tu svoju pravečnu harmoniju Lajbnic, taj filozof harmonije par excellence?

Da o tome bolje razberemo dosta će biti da naberemo jedan stručak iz njegovih rasprava o bogosloviji, o logici i metafizici. Evo ga:

„Cum igitur, ad mirabilem illam formationem animalium explicandam, uterer *harmonia praestabilita*, hoc est eadem ratione, qua usus eram ad explicandum aliud Naturae miraculum, *animae videlicet cum corpore commercium*”, etc.³⁰

„Mederi huic malo” (zlo o kome je razgovarao to je kvijetizam Foksov i doktrina Averoista) „*Harmonia praestabilita optime potest. Ostendit namque ille, esse necessario substantias simplices et inextensas, quaquam versum in totam naturam diffusas, has substantias independentem ab omni,*

30 „Koristeći se dakle, radi objašnjenja onog divnog stroja životinja, *prastavnom Harmonijom*, učinio sam to istim razlogom što sam ga upotrebio da objasnim drugo čudo Prirode, a to je *uzajamicu duše sa telom*, itd”. (*Gothofredi Guilelmi Leibnitii opera omnia, nunc primum collecta, etc. Studio Ludovici Dutens. Genevae. Fr. de Tournes. 1718. T. I. Opera theologica, str. 50.*)

quod Deus non est, subsistere debere, neque usquam ab omni corpore organico separari”³¹

„Licet enim neque leges corporis animam, nec leges animae corpus mutare censeam, et harmoniam praestabilitam ad coitandam (?) hanc perturbationem introduxerim; admitto nihilominus veram unionem inter animam atque corpus, quae ex duobus illis faciat suppositum. Haec unio est metaphysica, unio autem influx physica”³²

„Eodem tempore (vi *Parallelismi Harmonici* regnorum Naturae et Gratiae)” etc.³³

„...Deus animae corpus aptavit.

...Deus animam obtemperavit corpori...”³⁴

„Sapientia... Omnipotentis... fecit ut... omnia sint perfecte harmonica, conspirentque pulcherissime inter se: causae formales, seu animae, cum causis materialibus, seu corporibus; causae efficientes seu naturales, cum finalibus, seu moralibus; regnum gratiae cum regno naturae”³⁵

31 „Tome je zlu najbolji lek prastavna Harmonija. Jer on (Foks) pokazuje da moraju biti proste, nezapremne gradivice (supstancije), rasejane na sve strane po prirodi, te da te gradivice moraju opstati nezavisno od svega što nije Bog, niti se ikad rastavljaju od ma kakvog organskog tela”. (Ibidem str. 72)

32 „I, ako mislim da niti telesni zakoni menjaju duše, niti duševni menjaju tela, te sam uveo prastavnu harmoniju radi izmirenja te smutnje; ipak dopuštam da ima pravo ujedinjenje između duše i tela što i jednom i drugim vlada. To je ujedinjenje metafizičko, a ujedinjenje upliva fizičko je”. (Ibidem str. 97-98)

33 „U isto doba (snagom Harmonijskog Paralelizma carstva Prirode i Milosti) itd”. (Ibidem str. 134)

34 „...Bog je telo udesio prema duši.

...Bog je duši prilagodio telo...” (Ibidem str. 166)

35 „Premudrost... Svemogućega... čini da je... sve savršeno harmonijsko i da se najlepše slaže među sobom: uzroci

„Haec principia dedere mihi medium naturaliter explicandi unionem, aut potius conformitatem animae ac corporis organici. Anima suas sequitur leges, et corpus itidem suas: conveniunt vero inter se vi *harmoniae* inter omnes substantias *praestabilitae*, quoniam omnes representationes sunt ejusdem universi.

„Animae agunt secundum leges causarum finalium per appetitiones (?), fines, et media. Corpora agunt secundum leges causarum efficientium, alterum causarum finalium; sunt *harmonica* inter se.

„In hoc systemate corpora agunt, ac si (per impossibile) nullae darentur animae, et animae agunt, ac si corpora nulla derentur, et ambo agunt, *ac si unum influere in alterum*”.³⁶

„...alia harmonia... inter Deum quatenus consideratur ut architectus machinae, et inter Deum eundem, quatenus ut Monarcha civitatis divinae spirituum spectatur”.³⁷

oblični, ili duše, sa uzrocima materijalnim, ili telesnima; uzroci činioci, ili prirodni, sa uzrocima smeriocima, ili moralnima; carstvo milosti sa carstvom prirode”. (Ibidem str. 481–482)

36 „Ta su načela dala meni priliku da prirodno objasnim ujedinenje, ili upravo prilagodak duše i organskog tela. Duša sluša svoje zakone, a telo opet svoje: jer slažu se među sobom silom *harmonije prapostavljene* među svima gradivicama, pošto su sve pojave u jednoj vaseteni.

„Duše rade po zakonima uzroka smerilaca saznanjem (?), smerovima i sredstvima. Tela rade po zakonima uzroka činilaca, što su druga strana uzroka smerilaca među sobom su harmonijski”.

„U ovoj sistemi tela rade kao da (uzmimo što nije moguće) i nema duša, a duše rade, kao da nema nikakvog tela, a oboje rade, kao da jedno u drugo utiče”. (Ibidem T. I. Part. I, str. 30. *Logica et Metaphysica*)

37 „...druga harmonija... između Boga, ukoliko se smatra kao ustrojnik mašine, i istoga Boga, ukoliko se uzima kao vla-

Ovi dalji navodi uzeti su iz francuskih spisa Lajbnicovih, te zato se možemo zadovoljiti sa srpskim prevodom:

„Duše se vladaju po svojim zakonima, koji se sastoje u izvesnom razvitku saznavanja dobra i zla; tela se upravljaju opet po svojim, koji se osnivaju na pravilima kretanja; no ta dva bića *sasvim razne vrste* sastaju se i slažu kao dva časovnika (*comme deux horloges*) udešena na istovetnu meru, iako su možda sasvim raznoga stroja. To je ono što ja zovem Harmonijom prastavnom (*préétablie*) koja” itd.³⁸

„...da se u duši sve dešava kao da nema tela, i obratno da se u telu sve događa kao da nema duše i da ima duša svugde kao što svugde ima i tela” itd.³⁹

(Objašnjavajući opit Hajgensov sa dva klatna, koja bi se svakad sama udesila u jednaki klat čim bi se jedno hotimice zaustavilo): „Te tako ne ostaje ništa do moje hipoteze, a to je put prastavne harmonije uspostavljene promišlju božjom koja je, od iskona, stvorila svako to gradivo tako savršeno i udesila ga tako tačno da treba samo da se upravlja po svojim rođenim zakonima, pa se već slaže i sa drugim; kao kad bi bila kakva uzajamica među njima, ili kad bi Bog...”⁴⁰

dalac božanske države duhova”. (Ibidem str. 31)

38 Ibidem str. 40. (*Considérations sur les Principes de Vie et sur les Natures Plastiques par l'auteur du Système de l'Harmonie préétablie* 1705)

39 Ibidem str. 44.

40 Ibidem str. 73. *Troisième éclaircissement sur le système de la communication des substances etc.*)

„Duše rade po zakonima uzroka smerilaca saznanjem (?), smerovima i sredstvima. Tela rade po zakonima uzroka činilaca, što su druga strana uzroka smerilaca; među sobom su harmonijski”. U ovoj sistemi tela rade kao da (uzmimo što nije moguće) i nema duša, a duše rade, kao da nema nikakvog tela, a oboje rade, *kao da jedno u drugo utiče*”.

„Harmonija ili Sloga između duše i tela nije čudo večno, nego je učinak ili posledica jednog iskonskog čuda učinjenog u stvaranju sveta, kao što su sve prirodne stvari.

„Reč *prastavna Harmonija* priznajem da je stručan izraz umetnosti; ali nije da taj izraz ne bi ništa objašnjavao, jer objašnjen je najrazumljivijim načinom i ništa mu se ne stavlja na protiv što bi mu otežalo razumevanje”.⁴¹

„Uostalom nesavršenosti su u vaseleni kao neskladice u lepom delu muzičkom. One doprinose, za svakoga koji oseća vezu, savršenstvu komada. Zato vrlo zlo čine oni što govore da je Bog, stvarajući svet, načinio nesavršenu mašinu, koja se rđavo razvija. U svetu ima, istina, mašine što se ne kreću odmah u početku onako dobro kao što su kadre”.⁴²

„...et omnia concurrere ad finem generalem, qui est *Harmonia rerum*”.⁴³

No ovim se uvenčava zgrada:

„*Parallelismum* inter corpus et animam continet systema *Harmonia praestabilitae* quod produxi primus”.⁴⁴

Iako bi nam to što do sad navedosmo bilo dovoljno spremne da poznamo mišljenje Lajbnicovo o harmoniji i da ga ispitamo i presudimo, ipak ne možemo na ino, a da te navode ne dopunimo

(Ibidem T. I. Part I str. 30. *Logica et Metaphysica*)

41 Ibidem str. 162. (*Cinquième écrit de M. Leibnitz. Réponse à la quatrième réplique de M. Clarke*)

42 Ibidem Prat II str. 64. (*Lettre M. Leibnitz à M. Hartsaeker*)

43 „...i sve se stiče u opšti smer, koji je *Harmonija* stvari”.

44 „*Paralelizam* između tela i duše sadrži sistema *prastavne Harmonije* koju ja prvi postavih”.

zbirkom nekih mesta iz novijeg izdanja Lajbnicovih delà od *A. Fuše de Karelja*.⁴⁵ To izdanje, početo 1859 g. još nije dovršeno; no po dosadašnjim knjigama obriče da će biti na diku francuske nauke. Lajbnić, iako rodom beše Nemać, bio je srcem i dušom ili bar duhom Francuz, kao i Fridrih II. Nešto je pisao i nemaćki, ali tako varvarski, kao što se onda nemaćki uopšte pisalo.

Evo nekoliko primera iz tog izdanja:

„Svaka se lepota sastoji u harmoniji i razmeri.–

„Kao što je Bog najviša mudrost, izvesno je da nas je već ljubio, nas, svoje stvorove, i da je učinio što je mogao (tj. što dopušta *opštu harmoniju* bez oštete naše slobodne volje) da i mi njega ljubimo itd.

„...To čini da on (Bog) mora biti i *ratio ultima rerum* i *harmomia maxima rerum* ili najviša mudrost.

„...jer između opšte harmonije i slave božje ista je razlika kao između tela i senke, osobe i slike, neposrednog i odbijenog zraka, po tome što je jedno *delom* ono što je drugo u *duši* onih što ga poznaju. Bog je zaista stvorio umna bića samo zato da budu ogledalo u kome će se ogledati i beskrajno množiti zraci *beskonačne harmonije*. Potpuno saznanje i ljubav Boga biće neko blaženo priviđenje ili nebeska radost što će proizvesti *beskonačnu lepotu* u jednoj maloj *tačkici duše*. Primeri su tome veličava stakla ili ogledala”.⁴⁶

45 *Oeuvres de Leibnitz* publiées pour la première fois d'après la manuscrit originaux avec notes et introduction par A. Faucher de Careil. Paris, Didot, 1859–1875.

46 Ibidem T. VII. str. 30. – „Wen denn dessen die Brennspiegel oder Brenngläser eine natürlich Vorbild sein” kaže se u nemaćkom originalu. Samo što te stvari nisu toliko *natürlich* (prirodne) koliko *künstlich* (umetne). Tu omašku je izdavać

Dosta za nas, a jamačno i za čitaoce.

Kad pristupismo tim navodima rekosmo da je Lajbnic učinio od Harmonije jedan deo gospoda Boga. No mi sad videsmo u jednom skoro navedenom mestu da je još više podigao. On učini od nje neku višu vlast, neku nadzornicu nad Bogom. Jer ako je istina, kao što nas on uverava, da je „Bog učinio sve što je mogao (tj. sve što dopušta opšta harmonija)”, onda nas uči da Bog u svojim poslovima *zavisí od dozvole* harmonije. To bi u nekoliko bio morganatski brak u kome bi vladalac-muž imao samo praznu titulu, a ovamo bi sva vlast bila – kao što biva i u smrtnih ljudi – u rukama ženinim.

Kakva sreća! Postala gospodarkom Gospoda Boga!

No i kolika nezgoda! Jadnica! Ona deli sudbinu svih mladih devojaka skromnog porekla no plemenitog, osetljivog srca, što ih je sudbina dovela do blizu prestola. Laskavci i udvarači obilaze je te joj draže slabosti, nadmeću se da potpaljuju njene najćudljivije želje, a ona, sirotica, ne zahteva upravo ništa više nego da se vrati svome društvu, a najviše da je ko – razume.

To je Harmonija zahtevala i od Lajbnica; ali uzalud. Pa kako da to zahteva sad od ostalih, kad se Lajbnic, najveći njen sluga, njen specijalni filosof, oglušio prema tako smernoj, tako prostoj želji? I zaista, posle Lajbnica morao je svako misliti da je to pitanje za navek rešeno, te da nije više potrebe baviti se s ispitivanjem prirode harmonije, kao što smo imali prilike uveriti se na primerima iz današnjih rečnika. Zato možemo biti sasvim uvereni, da

popravio u francuskom prevodu. (*Plan za obrazovanje jedne družine za nauke i umetnost u Nemačkoj*, §§ 5, 6, 8. 9.)

ćemo stvar konačno raspraviti sa svima misliocima harmonije, od Pitagore do Šopenhauera, kad se budemo razračunali sa Lajbnicom.

Da saberemo pre svega, kakva je osnovna misao Lajbnica o bitnoj osobini harmonije.

Ostavimo na stranu onaj nakit božanstva i prabića, „izradnih i konačnih uzroka, *causae efficientes et finales*” – preko svega toga prelazi današnja ozbiljna nauka na dnevni red – pa se držimo jezgre; a jezgra je Lajbnicove zamisli o harmoniji, da je najznačajnija crta svake harmonije – *paralelizam*.

A to baš nije istina.

Ne samo da paralelizam nije značajna crta harmonije, nego naprotiv, *paralelizma gotovo ni nema u prirodi*, u organskom životu, a u harmonijskim proizvodima uma čovečijeg paralelizam samo može biti slučajan, sporedan, jer harmonija kakvog dela ne bi bila ni u kakvoj šteti da toga paralelizma i nema. Da se proizvede harmonija, za to ne treba nikakvog paralelizma. Naprotiv, u samoj stvari, *in thesi*, paralelizam je uskosno protivan harmoniji. Prema tome harmonija i paralelizam po sebi ne mogu se nikad složiti, među njima je inkompatibilitet.

To se da vrlo lako dokazati.

Paralelizam je izraz geometrije i poznato je da se dve pruge zovu paralelnima u kojih je rastojanje navek jednako, tako da se ne bi nikad sastale ma dokle se produžile. Može li se dakle zamisliti da dve stvari ili dva dela mogu biti u harmoniji, a da se nikad ne sastanu?

Glavna je pogreška Lajbnicova u tome, što je preduzeo da prilagodi pojave svojoj ideji, umesto da udesi svoju ideju prema pojavama, a protivni

način da upotrebi tek posle, radi kontrole tačnosti svoga posmatranja. Da je tako radio on bi se na skoro uverio da harmonija nije nikakva apstrakcija, da je ona sasvim prosta pojava kao i svaka druga, isto tako stvarna kao svetlost ili toplota, magnetizam ili električna, isto tako opipljiva kao ma kakav organizam ili ma kakva mehanička sprava. Tako bi se jamačno sačuvao i od pogrešnog proširenja svog osnovnog izraza na sve moguće pojave, jer apstraktna misao je daleko rastegljivija od stvarne pojave.

No vreme je da pristupimo rešenju pitanja, da kažemo svoju misao.

Šta je harmonija?

Harmonija je sasvim osobita pojava osnovnog načela ukrštaja, ili, ukrštaj u određenom, centripetalnom vidu, sklopljen krst.

Kako to? zapitaće nas čitalac.

Da bismo učinili stvar prisutnu i shvativu svakom čulu, počecemo svoje razlaganje najprostijim i najopipljivijim primerom.

Kad progledamo način kako se uglavljuju brvna jedno u drugo, u slučaju spomenutog stiha Homerovog, naći ćemo da ima samo još jedan prostiji primer takve pojave, a daleko stariji od Homera. To je zglavak u životinjskih i čovečijih kostiju. U oba je slučaja odnos između dva sastavna dela istovetan. Značajna je osobina tog odnosa da se izdignuta mesta jednoga dela uginaju u ugnuta mesta drugoga. Ugibanje je uvek uzajamno. Ugnuti deo jedne polovine stiskuje umetak druge polovine u istoj meri, u kojoj se ovaj ututkuje. Zaoštreni kraj brvna, ututkujući se u žleb drugoga, nalazi se stisnut okrajcima žleba. Isto je tako u zglavaka kostiju.

Prema tome je jasno da se pravac oba dela *ukršta*. Taj ukrštaj postaje vidan, čisto nacrtan, kad zamislimo okrajke oba dela žljeba ili zglavka produžene. U zglavaka kostura taj ukrštaj od produženih okrajaka užljebljenih površina postaje daleko obilati zbog obline tih površina.

Da objasnimo taj odnos još bolje malim jednim opitom.

Uzmimo dve kosti, koje su bile sastavljene zglavkom, rastavimo ih i okrenimo jednu kost na protivnu stranu dok ona druga ostaje u svome položaju. Kad posmotrimo krajeve tako premapostavljenih kostiju, opazićemo da su ivice jedne i druge strane potpuno *simetrijske*.

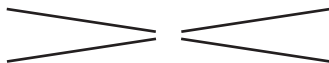
Šta to znači? Kakve nam se posledice pokazuju iz toga?

To nam objašnjava opipljivim načinom ne samo pravu prirodu i najznačajniju osobinu harmonije pa i simetrije, nego i njihovu prisnu uzajamicu.

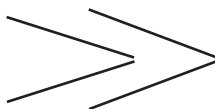
To nam dokazuje da *harmonija* nije ništa drugo do izvrnuta, ili bolje *sklopljena simetrija*; i obrnuto: *simetrija* je izvrnuta, ili bolje *rasklopljena harmonija*.

Taj odnos može se prikazati i crtežom ovako:

Simetrija:

Harmonija:

Prema tome simetrija i harmonija nisu ništa drugo do dopuna, premica, kontrola jedna drugoj. Veza je između njih najprisnija uzajamica.

Harmonija je sinteza simetrije. Simetrija je analiza harmonije.

Po tome kao da se priroda nije zadovoljila da začne te dve najvažnije pojave organskog i svega drugog života iz jedne klice, iz načela ukrštaja, trebalo je još da se i one među sobom ukrste. Bliznakinje načela krsta, oplođene čistim ukrštajem, simetrija i harmonija su uspele da začnu vaselenu i da je rode, razviju i nasele večnim životom.

Zato su rado u zajednici na svakom poslu, u svake pojave. Počevši od postanka nekih kristala do najuzvišenijih proizvoda čovečijeg duha, do uzo-ritih dela umetnosti i pesništva, nalazimo navek i svugde simetriju i harmoniju u plodnoj, blagoslovenoj zadruzi. Što prisnija ta veza, što se vaselenske drugarice jasnije, češće, obilatije pojavljuju u kom živom stvoru ili u kom umnom proizvodu, time je taj stvor, time je taj proizvod savršeniji.

Ipak je jasno i očevidno da se te dve pojave bliznakinje, iako su tako prisne rođake, sasvim lako raspoznaju, da je razlika između njih jasna i razgovetna. Zato bi se Lajbnic, i da nije zamerke njegovom paralelizmu, morao već okriviti i zbog osnovne pogreške, što je sve pojave i sva načela predao samoj harmoniji u vladu, a ovamo simetrija ima isto toliko prava na tu vlast.

Pri razgovoru o simetriji mi smo napomenuli da se eksaktne nauke, iako teoriji nije jasan značaj te pojave, ipak nikad ne varaju u primeni tog izraza.

Sasvim drukče stoji stvar u tom pogledu s harmonijom.

Ni sama anatomija kao da nije osećala potrebe da oceni sav zamašaj te pojave udelivši taj naziv samo nekim osobitim sastavima kostiju, gde nije nikako mogla naći druge reči. Taj nemar eksaktnih naučenjaka za zadatak i značaj harmonije u živom organizmu može da bude uzrokom i daljim zabrudama, kao što nam tome pokazuje jasan primer francuski fiziolog *Biša*. U jednom članku *Pavla Žaneta*,⁴⁷ o kom ćemo kasnije govoriti opširnije, nalazimo ovo mesto:

„Bichat compare ensuite les deux vies ...Quant aux organes, le caractère essentiel de la vie animale, c'est la symétrie, et celui de la vie organique, l'irrégularité”⁴⁸

Kakva nepravilnost?

Kako se može sva pravilnost čovečijeg tela pridevati *samoj* simetriji? Počinjući od kostura, kojim u položenom pravcu vlada simetrija, a u strmom isto tako harmonija, koja nas osobito zadivljuje u zglavcima kičme, sav organizam čovekov prikazuje najstrožiju pravilnost. Gde prestaje simetrija, tu se odmah nađe harmonija, a gde se odmara i jedna i druga, tu ćemo svugde naći jasan, čist ukrštaj. Pod kožom nema ni jednog mestanca od kubnog milimetra u kome se ne bi ogledao ma koji od ta tri prikaza osnovnog načela ukrštaja. Njime su proniknuti, na njegovom osnovu su

47 „Revue des deux Mondes” du 1. Mai 1880: *Schopenhauer et la physiologie française*.

48 „Biša upoređuje zatim oba života... U pogledu organa je u životinjskog života bitni karakter simetrija, a u organskog nepravilnost”.

stvoreni svi organi i izobilje i razvijenost ukrštajne pojave širi se i raste uporedo sa značajem i važnošću organa.

U ostalom, to se načelo ne zadovoljava što je najpouzdanijim zakonom savršenstva kog osobitog organa, ono se, pod zasebnim vidom harmonije, uzdiže do obeležja razvitka vrsta, do značaja postepenosti na lestvama životinjskih redova.

Da se oceni važnost zadatka što ga mi ispodamo u harmonije, dovoljno je da pogledamo na ogromnu razliku što vlada između redova životinjskog carstva, pa ma samo u redu kičmenjaka, u pogledu načina sparivanja, tog po prevashodstvu harmonijskog čina u organskom životu. Dok se u riba harmonija u toj pojavi skoro sasvim gubi, ona se u sisavaca pojavljuje u svom punom vidu, prikazujući ovaputak, inkarnaciju Homerove harmonije, a vršak savršenstva dostiže u obrazovanog čoveka, sastajući se tom prilikom sa simetrijom.

„Ali ti nam još nisi odgonetnuo zagonetke, što si je sam sebi zagonetnuo”, tako će nas možda zapitati koji čitalac: „ti nam obreće da ćeš nam objasniti kako valja složiti 'zupčice kostiju lica' i drugih zglavaka kostura sa 'sticajem i skladom raznih zvuka' itd. Pa ded!”

To bi malo suviše bilo za jednu raspravu, koja hoće samo da posluži kao prolegomena, kao priprava za dalje ispitivanje, kao uvod u opštu filosofiju. Mi samo možemo obreći, da ćemo u toku naših prouka dokazati, kako se skoro sve stvari, pojave i odnosi, što se spominju u velikom rečniku francuske Akademije, mogu objasniti našim osnovnim načelom, onakvim, kako ga mi odredismo.

Za sad samo da nagovestimo da se naše osećanje, saznavanje „sticaja i sklada raznih zvuka” osniva jedino na sklopu uha čovečijeg, u koga se nalazi Homerova harmonija najčistije i najprostije primenjena.

Prema svemu tome moglo bi se, strogo uzevši, ono što mi zovemo načelom ili zakonom ukrštaja, nazvati kadkad i drugim imenom, prema bližem vidu u kome se pojavljuje. No bilo da ga nazovemo zakonom otpora, ili zakonom izmirene protivnosti, zakonom paralelograma snaga, ili, naposletku, zakonom simetrije ili harmonije, navek mu ostaje osnovni značaj, urođena, bitna prastavna osobina: ukrštaj.

III

Smer je ove rasprave da dokaže na osnovu gornjih razloga, da je svaka *pojava*, bilo prirodna ili umetna, veštačka (razlikovanje, uostalom, nije sasvim opravdano, jer kao da pretpostavlja da priroda isto tako nema udela u proizvodima umetnosti, kao što ni umetnost ne učestvuje u proizvodima prirode, a u stvari ona prva pretpostavka nikako ne stoji, a često ni drugoj nema mesta), da je, velimo, svaka pojava tim savršenija, što se jasnije, što se obilatije u njoj prikazuje načelo ukrštaja, ma u kom svom obliku.

Toj osnovi ima čovek zahvaliti što je najsavršeniji organizam ovoga sveta. On je, po svom obliku, glavni, najotmeniji predstavnik simetrije, a u sklopu njegovom ogleda se najsavršeniji, najobilatiji skup harmonija i čistog prostog ukrštaja u neposrednom, najprisnijem nizu.

Ti savršeni oblici ukrštaja pokazuju se ujedno i u radnji mozga, u proizvodima čovečijeg uma i duha. Tu, na tim nepremašnim, vazda osvetljenim visinama sastaje se simetrija i harmonija sa čistim ukrštajem u najobilatijoj zadruzi; tu se te načelne pojave, ta pojavljena načela isprepliću prodirući,

upijajući se jedno u drugo; tu je vršak načela ukrštaja, tu je njegov dokon, krajna meta Darvinovog intercrossing-a, ukrštaja svih ukrštaja, tu je venčanje, apoteoza vaselenskog načela.

Ovo načelo, što ga Darwin zove *selection* (izbor, prirodni i polni), slaže se sasvim sa tim zakonom. No ako nam se kadkad, pa i pod rukom svoga gospodara, to načelo pokaže manje tačno, pa možda i sumnjivo, dvosmisleno, to se mora pripisati ograničenju tog načela na organski, osobito na životinjski život. Iako se Darwin bavio i sa ispitivanjem umne prirode čovečije, ipak je on skućio svoje istrage na najprostiji, najsiroviji rad mozga i duha. Zato je, valjda, i mogao, na primer, verovati i propovedati da je u ptica svest za lepotu razvijenija, jača nego što ga on priznaje u ljudi. Da je živ Aristofan, imao bi divnu priliku da preradi i obnovi svoje *Ptice*.

Čini se da je engleski slavni naučenjak ispitivao samo srednji tok Nila duhovnog carstva, a proučavanje izvora i ušća ostavio je potomstvu. Sva će vremena priznati da je on konačno označio stanje te reke kud je god on dospeo svojim umom; on je odredio najsporednije sitnice; on je na najskrivenijim nijansama, što ih je samo sokolovo oko njegovog uma moglo opaziti, osnovao veličanstvene, večite zakone. No čim se nakani da iz toka, struje, vrtloga i matice ispitanoga komada reke nagađa na izvore, na svezu svojih ispita sa osnovnim zakonima prirode; čim stane da iz tog izvodi zaključke o prirodi ušća, o obliku i razmeri Delte, o utoku čovečijeg duha u more večnosti i beskonačnosti, odmah se oseti da nije tome vičan.

Kako je, uostalom, osnovno načelo neodoljivo i za one koji ga i ne slute, nego su se, naprotiv, posvetili službi drugoga, to se vidi najbolje po primjeru kosmologa od vrste Špilera, koji se često i nehotice moraju da bave našim načelom.

Zabavno je posmatrati kako se to načelo igra i šali sa Špilerom. Dirka ga, čika ga svaki čas, neprestano mu obleće oko nosa, oko očiju i ušiju, kao što *Arijel* u Šekspirovoj *Olujini* obleće onu dvojicu sa propale lađe. Ali moj Špiler, isto kao i oni na ostrvu, neprestano nateže tikvicu, punu njegovog vaselen-skog etera. Naravno da pod navalom tog natezanja nikako ne može da pozna vazdušnog duha, koji se svaki čas preruši i oblikom i glasom, te Špiler opet mora da se napije iz eterske svoje tikvice da rastera jed. Za čudo je koliko puta Špiler, u svojoj knjizi *Das Leben*, mora da opravdava svoje razlaganje pojavama, koje su od glavnih predstavnica našeg osnovnog načela, a i ne seća se starog, ali nikad nezastarelog saveta svog zemljaka Getea:

Willst du ewig weiter schweifen?

*Sieh', das Gute liegt so nah.*⁴⁹

Počinjući od ćelijice do fizioloških opita s elektromagnetizmom, što ih je vešto skupio i sastavio, ali vrlo nespretno protumačio, neprestano ga goni naš *Arijel*, neprestano se savija oko njega, prerušen čas u polaritet, čas u „konvergentni dualizam” mehanike, čas u protivnost, u izmireni kontrast, u rašlje, čas u čist i prost ukrštaj itd. I tek što se maši da uhvati vragolana, ali ovaj se vrcne, preruši se jedva primetno, a Špiler, u očajanju, nagine tikvicu; dok on pije, vragolasti duh ima vazdan vremena da se nanovo preruši.

⁴⁹ Zar ćeš večno lutati?

Pogledaj, dobro leži tako blizu.

Naposletku, od silnog zadirkivanja i čikanja, a još više od natezanja svoje duhovne tikvice, naš eterista se tako nakiti, da ne može više da pozna prave osobine svog etera.

U početku svoje knjige uverava nas, kako bi se fiziološke istrage večno mučile bez uspeha bez pomoći „naše vaselenske duše”, koja *nije nematerijalna*. Na kraju knjige ipak (str. 192) već je uveren da „eter i duh, duša čovečija, imaju zajedničku osobinu, da su oboje neizmerivi, beskonačni, i da ni jedno ni drugo *nemaju ništa materijalnog*”.

Valja znati da je Špiler profesor na jednom čuvenom universitetu nemačkom (ako se ne varam u Lajpcigu)⁵⁰ i da je nemačka naučna kritika primila tu njegovu knjigu kao slavan događaj. Još malo, pa bi stvorio školu i stekao apostole. No mi smo mu, uostalom, zahvalni na lepoj i obilatoj zbirci činjenica i opita, što izreda dokazuju i objašnjavaju naše osnovno načelo. Da se time zadovoljio i da nije leteo u eter, bila bi mu zasluga veća i naša zahvala bezuslovna.

Ponovljeni razgovor o Špileru opominje nas da smo dužni pobliže objasniti ono, što rekosmo o nedostatku psihofizičara i nedovoljnosti domašaja njihovih naučnih istraga.

Što je veća šteta, to je, da se taj nedostatak nalazi baš u prvaka tog inače najobilatijeg naučnog pravca za poznavanje najviše istine. Ni jedan se od njih nije usudio bar pokušati da primeni dobitke eksaktne nauke i njenih opita na najviše proizvode čovečijeg duha, na nauke, umetnosti i pesništvo.

Prvi istražioc i veze između prirodnih nauka i radnje čovečijeg duha behu u novijoj nauci Fran-
50 Špiler je bio profesor fizike u Berlinu. – *Red.*

cuzi: *Kabanis* i *Biša*, učenici *Kondijakovi*. Oni su pokrenuli pravac nauci, što je posle prihvatiše Englezi: *Spenser* i *Ben*, i što je Nemci razviše u školu psihofizičara.

Pored svih napora njihovi poslednici nisu uspeli da prošire bitno francusku osnovu. Pa ni sam *Herbert Spenser*, koji je u svojoj *Biologiji*, svojim *Nadželima psihologije* i *Pokušajima* zajedno sa *Benom* francuske početke skupi o u naučni sistem, nije zahvatio dalje. Njegov najdalji dohvat u moralni svet radi primene prirodnih zakona ide do pojasa *društvenog* života, do promatranja socijalnih pitanja. Sjajni uspeh njegove sociologije samo nas može rastužiti, što u tom pravcu nije pošao dalje.

Nema sumnje, da je ta pogreška u nedovoljnosti zauzetog umnog zemljišta, terena. Da se to bolje razume, uzmimo jedan primer iz novijeg političkog života, što nam je najbliži i što će ga svaki Srbin razumeti, iako ni starija istorija nije sirota u tim primerima. Austrija je zauzela Bosnu i Hercegovinu „da ujemči i utvrdi svoju južnoistočnu granicu”. No kad je zauzela, ona oseti da se ona ne može uzdati u spokojnost svoje vlasti u tim krajevima, ako ne zahvati i visine i klance Novog Pazara, a možda što i dalje. Isto tako i istraživanje nauke i njina primena i sinteza na neispitane, više pojave, ne može biti nikad dovoljno ujamčena, da joj iz nezauzetog zemljišta neće iskrsnuti kakva neočekivana, nevidovna zagonetka, koja bi mogla poremetiti i dandanašnje uspehe. Dovoljno je samo da se nauka odreče okupacije tih kršnih, vrletnih i prividno gladnih ali po naučne zadatke vrlo plodnih krajeva, pa da učenici i željnici nauke posumnjaju s osnovom u nepogrešnost eksaktnih nauka.

Zato se sve većma i oseća ta potreba u naučnom svetu. Kant je bio prvi od filozofa novijeg doba, koji je tu nuždu osetio i izjavio uzdahnuvši: „Kako bi bilo divno, kad bi se moglo iz kakvog *stvarnog i opšteg* posmatranja zaključiti na kakav sistematski sastav u carstvu duha!” (*Sämmtliche Werke*. VII. str. 54)

Ta navala potrebe, ta maglovita ali silna težnja postaje u nemačkom učenom svetu tako neodoljiva da ni takozvane pozitiviste, ni najotmeniji stručnjaci ne mogu da je se otresu u svečanim časovima. I *Virhov* je oseća, u svom spomenutom govoru: „Svaki komad novog poznanja radi u čoveku i rađa nove pojmove, nove nizove misli, i niko ne može na ino, a da ne primakne *zakonima prirodnim i najviše zadatke duha*”. – I Špiller veli da moramo pripremiti „fiziologiju psihologije”, ne bismo li tako pronašli mehanizam duhovnog života.

Dokle god ostanu takve želje samo proste, puste želje, dotle se nije čuditi što se u tom pravcu pojavi gdegde i tako preterano očekivanje, kao što je ono naučno proricanje, što ga je *Dorđe Gerland* u svojim *Antropološkim prilogima* ovako iskazao: „Ja još i to mislim, da se *duševni život*, pa još više, i *najuzvišenije izjave duha* osnivaju na funkcijama, koje bi se mogle, kao i sve druge stvari, izraziti *matematičkim formulama*, u kojih bi se svaka čestica mogla *izračunati*, kad bi joj se mogle uhvatiti materijalne sastavine”.

Takve preteranosti optimizma same karakterišu vrelu nestrpljivost jednog osećanja potrebe, što samo razume da je nešto nužno preduzeti, ali ne zna ni kako, ni čim, ni kojim pravcem, te tako

nema ni smelosti da se jednom lati neizbežnog izvršenja samostalnog zadatka.

No imaju u književnosti sveta i takvi pisci, što su zaista preduzimali da primene dobitke i saznanje pozitivnih istraga naučnih na više proizvode čovečijeg duha, naime na dela, na pojave estetike, samo što se taki junaci, na žalost, ne nalaze među prvacima nauke. Mi se za sad sećamo samo dvojice. Prvi je Rus *Černiševski*, a drugi, po dobu svoje pojave skoro dvadeset godina mlađi, neki Grent Alen, Englez.⁵¹

Zamamljivi kinizam, s kojim je Černiševski zalivao nežno cveće vrta lepote iz neoprane vedrice, ne toliko vodom, koliko „votkom” svojih načela, beše neko vreme zaneo rusku, pa i neku srpsku omladinu za propovedačem „korisne lepote”. Taj zanos omladinski potpalio se još više njegovim progonstvom u Sibir. No načela, što ih on pokušava da uvede u estetiku, tako su protivna, tako su neprilična značaju i prirodi proizvoda pesništva i umetnosti, a težnja, osobito smer, kojim se i tu nameću, tako je očevidan, da zaista nije vredno upuštati se u opširniji pretres toga pokušaja.

Ja sam, uostalom, kazao svoje mišljenje o tom radu u odgovoru na članke *Svetozara Markovića* o „pevanju i mišljenju”, štampanom u „Matici” 1868., i primedbama na prevod Černiševskove estetike od profesora V. Vujića, u „Letopisu”. – Černiševski na tom polju upravo nije drugo nego prost agent socijalista od vrste *Babefa*, u carstvu lepote.

Englez Grent Alen ispoveda se učenikom *Spenserovim*, kome je svoju knjigu i posvetio, „by permis-

51 *Physiological Aesthetics*. By Grant Allen. B. A. London 1877.

sion". To nas je privolelo da je čitamo i da oplakujemo sudbinu svih slavnih ljudi, koji, kao Spenser, ne znaju da se sačuvaju od posvetnih atentata.

Pre svega valja da odamo čast engleskoj kritici priznanjem da ni jedan od poznatijih kritičkih povremenih spisa „Reviews”, nije udostojio te knjige ozbiljnijeg pretresa. Da se vidi dokle ide smelost, da ne rečemo prodrzljivost pisca, prema nerazmjeri njegove umne snage, dovoljno je da navedemo jednu njegovu izreku. Pošto je zvrnuo čiftinske učenjake, koji još sumnjaju o biću etera, izjavljuje (str. 137): „Mi znamo toliko isto o vazduhu koliko i o eteru, a to će reći, sasvim ništa (exactly nothing)”. Sadržina knjige, uostalom, ni malo ne obećava razmetljivom obećanju naslova. Njemu kao da je Brila-Savaren, poznati kuharski pisac, jači naslon od Aristotela. Taj Grent Alen opominje nas svojom primamljivom i zaštitnom posvetom na poznatu basnu o nadletanju ptica. U trenutku kad orao Spenser sa najviše visine, nadletav sve ostale umove, umoren hoće da sleti dole, čuje neko cvrkutanje više sebe: „Ja sam više uzleteo od tebe!” To je mladi carić Grent Alen, koji se bio neprimećen sakrio pod orlovo krilo. A orao slegne krilima i namigne cariću, da mu se spusti na krilo da ne bi u sletanju slomio vrat.

No ima jedno od najvažnijih pitanja, što začinje i rađa borbu, nadmetanje, ili upravo, tačnije i doslednije, ukrštaj između pozitivnih nalazaka i teorije, između indukcije i dedukcije, između analize i sinteze.

Kojim pravcem da se pođe, pa da se unapredi venčanje opšte zgrade naučne, kojoj strani da pustimo prvu pritegu?

Da li da dopustimo teoriji i sintezi da neosetno privlače sebi pozitivne nalaske istraga, stručnih opita, da ih prikupi, da ih razredi, da ih u sebe pretopi pronikavši ih jednom opštom idejom? Ili možda bolje da pričekamo stručne istrage, pozitivne opite, ma kako polako, ma kako pipavo napredovali, da same uđu u oblast sinteze i teorije, da se silne gomile mrava, pošto poplave doline, počnu pužati uz stenje i napune orlovska gnjezda?

Mi bez ikakvog zatezanja pristajemo na prvo.

Ono moglo bi se primetiti, da to ne bi bilo bez opasnosti po pouzdanost najvišeg poznanja, kad bi se nalasci stručnih istraga pustili da uđu bez nadzora, tako reći krijumčarski, u oblast koja ne poznaje ni mikroskopa ni retorte. Pod rukom nespretnom u rukovanju tog eksaktnog oruđa ne bi bilo dovoljno jemstva, ne velimo protiv izvrtanja, ali bar protiv nehотиčnih pogrešaka u oceni pozitivnih činjenica, i tako bi mogle postajati trošne teorije i hipoteze, za koje bi eksaktna nauka morala odgovarati.

Prema toj opasnosti moglo bi se to dopustiti samo pod jednim uslovom, koji po svom obliku pozajmljujemo iz međunarodnog prava: Moralo bi se dopustiti da se u carstvu sintetične teorije uspostavi poslanstvo za podanike i pogranične države; morala bi se priznati obaveza teoretičara da uvek zapitaju stručnjake pozitivnih nauka, da li se koja prijavljena i potrebna misao može primeniti na teorijsku misao, ili da li je primena prikladna značaju te činjenice u datom slučaju.

No među državama duhovnog sveta ne važi to međunarodno pravo što vlada među državama ove „udoli plačevne”. Pojedine oblasti nauka napu-

štaju sve većma odeljeni život, strogu samoupravu, kruto suverenstvo; one osećaju sve veću potrebu da se sliju u jednu veliku saveznu republiku bez uzajamičnih zastupnika i bez privilegije vandržavljanstva, eksteritorijaliteta; a to kao da je dobar znak da će se kadgod i narodi izmiriti i približiti jedan drugom.

Tako se može već opaziti, kako se eksaktni stručnjaci ni malo ne snebivaju da se posluže apstraktnim pojmovima iz carstva dedukcije, kad im treba da nakite ili uvenčaju krov svoje zgrade. Tako je Č. *Darvin* ukrasio najmoćnije glave svog slavnog dela o „postanku vrsta” takvim zajmovima iz više ili manje apstraktnih teorema logike, psihologije i estetike. Njegovi protivnici, konservative idealiste i ne pobijaju ga zato što je sebi prisvojio to pravo, nego što vele da on sa pozajmljenim pojmovima i pravilima dedukcije ne postupa navek po njihovom pravom značaju, onako, kao što su oni kod kuće navikli da se s njima postupa.

Pustimo dakle idealne teoretičare da biraju po volji po svetu pojava, manje ili više dokazanih; pustimo ih da love po sutonu činjenica manje ili više jasnih i da izvlače iz plime eksaktnih nauka onaj lov, koji trebaju; pustimo ih da taj lov spremе i začine, pa da ga ponude čitaocima i slušaocima svojim. Ako im se to jelo prohteva, oni će sesti za ručak ne raspitujući mnogo za pojedinosti začina.

Eksaktna nauka ne može tim ništa izgubiti. Iako joj se za trenutak može podrmati kredit, iako potomstvo može strože ili blaže osuditi kakvu ne tačnu primenu, ili kakvu suviše neumerenu hipotezu, svi ti nespretni pokušaji mogu se popraviti jednim smelim činom.

Iako *Geteova* nauka o bojama ne odgovara više novijim zahtevima i potonjem napretku optike, njegova hipoteza o prirodi i razvitku lobanje iz kičmenih vrtala ostala je stalan dobitak ozbiljne, pozitivne nauke.

No bilo kako mu drago, čuvari sveštenog ognja ideala imaju obično više zazora od uspeha pa i od samih pokušaja stručne nauke, nego što ga imaju stručnjaci od ideala.

Razvitak naše osnovne zamisli dovodi nas ovde pred jedno vrlo zamašno načelno pitanje, jedan važan problem, koji se ne može obići a da se ne pokuša rešiti ga.

Pitanje je o unutrašnjim granicama poznanja čovečijeg uma.

Naša književnička savest nalaže nam, da pokušamo rešiti to pitanje; ta savest može se činiti u prvi mah preterana, no skoro će se uvideti potreba toga, jer valja da ispitamo, da sami sebi damo računa, da li je možda naša naučna težnja, da svedemo sve bitne pojave života u jedno opšte načelo, sama po sebi bez ikakvog izgleda, da li je možda besposlena i nerazumna a priori.

No baš kad bi tako i bilo, mi ne bismo bili sami u nevolji, imali bismo dosta slavnih, besmrtnih sapatnika, socii dolorum, a to je, kao što nas uverava rimski pesnik, uvek uteha nevoljnicima.

Kako bilo da bilo, mi moramo preduzeti rešenje toga zadatka, toga pitanja. Do duše, moramo priznati, da na to nismo pregli iz rođene svoje pobude; jedan od najvećih mislilaca našeg veka pri voleo nas je tome, *Džon Stjuart Mil*.

„Korisno je primetiti”, veli Mil,⁵² „da *osnovnih zakona* (ultimate laws) prirode ne može nikako biti *manje* od zasebnih *oseta* i drugih čuvstava naše prirode (the distinguishable sensations and other feelings of our nature); onih, rekoh, što se razlikuju jedno od drugog ne samo po količini, nego i po kakvoći. Čim, na primer, postoji pojava *sui generis*, što se zove boja, koja itd”. Posle nekoliko reči o postanku boja iz pokretnih uzroka, nastavlja:

„Iako bi to, kad bi se dokazalo, bilo bitno proširenje našega poznavanja prirode, to ipak ne bi bilo dovoljno da nam objasni, kako i zašto jedan pokret ili rad hemijski može da proizvede osetak boje... Poslednji prsten bio bi opet zakon boje, a ne zakon pokreta ili druge kakve pojave”.

„Prirodna granica (kojoj neprestano težimo, kao i ostalim idealnim granicama, bez ikakve nade da ćemo je ikada dostići) objašnjenju prirodnih pojava bilo bi dakle razlaganje, da svaka zasebna vrsta naših oseta ili ma kakvog stanja naše svesti ima samo jednu vrstu uzroka”.

„Uzmimo da taj jedini način (kojim postaje boja) nije prvobitni (ultimate), da ima još veza između zamišljenog uzroka i učinka, ipak mi ne možemo dalje razlagati toga zakona dok ne umetnemo drugih do sad nepoznatih zakona, što međutim *ne bi umanjilo broja osnovnih zakona...*”

„Ima vrlo mnogo uzroka pokretača, što još nisu jedan drugim razrešeni (still unresolved into one another), gravitacija, toplota, elektrika, hemij-

52 *A System of Logic* ratiocinative and inductive, being a connected view of the principles of evidence and the methods of scientific investigation. By John Stuart Mill. T. III. Chap. XIV. § 2.

ska radnja, funkcija živaca itd. No imali ili nemali trudovi savremenih naučenjaka konačnog uspeha da svedu sve te razne načine proizvoda na *jedan jedini prauzrok, pokušaj* da se sve to razreši, svakojako je *potpuno opravdan (legitimate)*. Jer ma da razni uzroci proizvode, u drugim prilikama, u sebi različne osetke, te se tako ne mogu jedan drugim razrešiti, ipak je savršeno moguće, čim oni proizvode pokret (as they produce motion), da je *neposredni prednjak u svima tim raznim slučajevima jedan isti*. Isto tako ne bi bilo nemoguće da je tim raznim činiocima, *svima zajedno*, kao što misle nove doktrine, neposredni izvor *neki vid molekularnog pokreta*".⁵³

„Što je do sad rečeno dovoljno je da pokaže razliku između načina objašnjenja i razrešenja, koji je nemoguć (chimerical), i onoga, koga je usavršenje veliki poziv nauke; dovoljno je i da naznači u kojoj *vrsti struka valja razrešenje izvesti, ako je moguće*".⁵⁴

Toliko navodimo iz Mila.

Pre svega valja da primetimo, da podvučene reči u tim navodima nisu ispodvlačene u originalu, nego smo ih *mi* tako istakli po *svojoj* potrebi; tom slobodom smo se, uostalom, služili u celoj ovoj raspravi.

Nama se čini da su ta navedena mesta najzanimljivija, najviđenija u celom velikom delu tog velikog filozofa.

53 „That those various agencies themselves may, as the new doctrines assert, all of them have for their own immediate antecedent modes of molecular motion...”

54 „(into what sort of elements the resolution must be effected, if at all)”.

Dobro; pa kako je tim unapređeno rešenje velikog pitanja, što je stavljeno na čelo tim razlozima?

Treba samo da pogledamo na podvučene rečenice, pa će nam biti odmah jasno, da se tim umovanjem slavni mislilac okreće u krugu, koji se zove *circulus vitiosus*. Tim krugom upada iz jedne protivrečnosti u drugu. Tako nas isprva uverava, što se na prvi pogled čini nesumljivo, da osnovnih zakona prirodnih ne može biti manje od zasebnih osetaka naših; posle nas uči, da pojača ono prvo uverenje kako poslednji uzrok osetka boje može isključivo biti samo opet zakon boje, a *nikako zakon pokreta* ili ma kakve druge pojave; posle ipak dolazi do priznanja, od neocenjive važnosti za nas, kako je savršeno moguće, da je *neposredni prednjak pokreta* u svih tih prividno raznih pojava, kao što je gravitacija itd., *sasvim jedan isti*.

Ne možemo zamisliti da je Mil u nizu navedenih pojava hotimice izostavio *svetlost*, iako nas to mora iznenaditi, jer jedini primer svega tog umovanja njegovog pozajmljen je iz optike.

Tako se Mil sa visine načelnog apsolutnog odricanja sleta do dopuštenja mogućnosti, da se, možda, i taj *opšti prednjak* sastoji samo iz načina, iz nekog vida molekularnog pokreta.

Šta onda hoće Mil da nam kaže, govoreći „o načinu razrešenja, koji je nemoguć, koji je *šimer-a*”? To je teško razumeti. Nama se, naprotiv, čini jasno, da je on, govoreći o „vrstama struka u kojima valja sprovesti razrešenje”, mogao samo razumeti one *molekularne pokrete*, o kojima je malo čas dopustio mogućnost, da su oni *zajednički izvor svih pojava*.

To je nama sasvim dovoljno.

Kad nam jedan Mil ne zastupa puta, kad nam ne smeta predstavnik najviših vrlina jednog velikog naroda i jednog velikog veka, onaj, koji je u neku ruku postao najsavesniji, najpriznatiji čuvar, policeman, u velikom carstvu nauke i duha: onda nas niko i ništa ne može zaustaviti, da u svom istraživanju prazakona pođemo do kraja.

IV

Mi smo već izjavili da nikako ne prisvajamo sebi pronalaska osnovne misli ovoj raspravi, i spomenuli smo već jednog od naših prvih predaka u tom pravcu. No osećamo da smo dužni nacrtati svu istoriju naše misli, ukoliko nam je poznata, jer mi nalazimo da je vrednije po nauku ujemčiti istinu, nabaviti joj što više dokaza, nego je prvi zamisliti. Pisac, kome je preča njegova lična korist, njegova sujeta, od priznanja i uspeha njegove ideje i težnje, mora se osuditi. Ipak će se videti, po primerima iz istorije književnosti što ćemo ih izneti, da nam ne bi bilo vrlo teško prikazati našu osnovnu ideju kao originalniju, nego što se nama vidi.

Kao svagda tako su i ovom prilikom stari Hele-
ni prvi, koji su razumeli i uzdigli do vaseskog za-
kona misao izmirenja protivnosti, misao plodnog
otpora, antagonizma, misao obilatosti antiteze, ra-
sklada u skladu i sklada u raskladu, jednom rečju
misao ukrštaja.

Empedokle je prvi od svih starih filozofa iz-
neo svoj pogled na prirodu u ovim stihovima:

δίπλ' ἐρέω· τὸτὲ μὲν γὰρ ἓν ἠϋξήθη μόνον εἶναι
ἐκ πλεόνων, τὸτὲ δ' αὖ διέφνυ πλεόν' ἐξ ἑνὸς εἶναι.
δοιὴ δὲ θνητῶν γένεσις, δοιὴ δ' ἀπόλειψις·

τὴν μὲν γὰρ πάντων σύνοδος τίκει τ' ὀλέκει τε,
ἄλλοτε μὲν Φιλότῃτι συνερχόμεν' εἰς ἔν ἅπαντα,
ἄλλοτε δ' αὖ δίχ' ἕκαστα φορεύμενα Νείκεος ἔχθει.

Evo kako to mesto prevodi *Mulahije*,⁵⁵ naime prva dva stiha:

Duplex praeceptum dabo: modo enim unum
crescit solum e pluribus, modo rursus plura ex
uno secreta oriuntur.⁵⁶

Zaustavimo se malo kod ote misli oca svih
naturalista, jer zaista je vredno pozabaviti se malo
oko nje. Nama je kao kad bismo u kakvoj izložbi
novih slika i starina zastali pred kakvom drago-

55 *Fragmenta philosophorum graecorum*. F. Didot. 1860.

56 „Dvostruko kažem: čas jedno jedino niče iz množine, čas
se opet jedno rastvori u množinu”.

Taj prevod je sasvim tačan. No vrlo učeni izdavač drevnih
grčkih filozofa nije svagda tako srećan u svom prevodu. Na-
vešćemo jedan značajan primer, koji će se ticati našeg na-
čela. Poslednja dva od gore navedenih stihova prevodi on
ovako na latinski:

„Modo per amicitiam oceuntia in unum cuncta, modo rur-
sus seorsum quaeque acta Discordiae odio”.

Tim povodom kao da se ne objašnjuje potpuno i vemo du-
boki smisao originala. Izraz *per amicitiam* dolazi nam od-
već slab prema φιλότῃτι. Mi bismo rekli, da bi bilo tačnije
privezati tu reč uz predašnju σύνοδος koja se nije mogla
drukče prevesti, nego: *coitus*. Iz istog razloga potrebna je
bila i reč συνερχόμεν da reči φιλότῃτι pridoda smisao pri-
kladniji stvarnom načinu mišljenja klasičkog doba. Zato bi
valjda zgodnije bilo prevesti tu reč sa „*per amorem*”, već ako
se nije Empedoklu prividao potonji Eros vremena Sokrato-
vog, Platonovog i Sapfinog. Mi smo dužni da motrimo i na
takve sitne razlike, jer se i u njima ogleda način mišljenja i
osećanja jednog velikog doba. No ni malo oslabljeni značaj,
što ga ta reč dobija u prevodu s *amicitia*, ne bi nikako nau-
dio našem glavnom razlaganju. Naprotiv, ukoliko se reč *filo-
tes* dodatkom omraze, nesloge, preliva u prijateljstvo, te tim
dobija neki prizrak ili prikus duševni, utoliko i ta svedodžba
postaje, kao što će se videti, skupocenija po našu misao.

cenom starinom. Ona nas tako zanima, da nemo ni očiju za one nove slike oko nje, što se svetle šarenilom i svežinom. Mi se udubljujemo, mi se gubimo u posmatranju tog divnog odlomka i razmišljamo, kako bi se kakav okrnjak na njemu mogao opraviti, dopuniti. Ta težnja našeg duha, ta lična potreba umne dopune i obnove tako je neodoljiva u plemenitih i za lepotom zanesenih duša, da je lako oceniti stepen obrazovanosti kakvog posmatrača samo po osećanju te potrebe.

Kakav izraz, kakve misli u tim tako prostim stihovima mudraca iz Agrigenta. Svi potonji vekovi mogli su da poje žeđ istražljivosti i mašte svoje crpući iz toga kladenca, u koga je ulazak tako tesan, u koga je dubina bezdan.

Jedinstvo u množini, množina u jedinstvu; privlačna ljubav, odbojna mržnja. Zar ne izjavljuje ta pesnička filosofija, ta filofska pesma, skoro celu onu misao, kojoj beše suđeno da je posle tisuće godina jedan hiperborejski varvarin, Njutn, iznese na videlo i da je kristališe u jednoj matematičkoj formuli? Nije li u tom naučnom priviđanju zaista lako raspoznati začetak zamisli o zakonu gravitacije, o privlačnoj i odbojnoj snazi, o paralelogramu snaga, o polarnosti? – Pa ona duboka, rečita antiteza četvrtog stiha, kao da nagovešćuje teorem Darvinov o prirodnom i polnom izboru, o selekciji, kao da ga pokazuje u bledom, tamnom sutonu deduktivnog znanja, no ipak dosta jasno, da se može raspoznati. Inače se ne bi mogao protumačiti onaj oksimoron Empedoklov, da *sinodos* rađa i u isti mah uništava *genesu*.

Proširenjem svog osnovnog načela o pojavama prirode na *ljubav* i prijateljstvo, na milost (φιλότης)

i na mržnju (νεῖκος) *Empedokle* je prvi otvorio put pokušaju, da se *prirodni zakoni primene* na unutrašnji život čovekov, *na pojave duše i duha*.

Empedokle je, prema tome, prvi psihofizičar, on je duhovni praotac Kabanisa i Bišata, Spensera i Bena, Fehnera, Prajera, Jegera itd.

U tome je pogledu Empedoklov drug i pomagač *Anaksagora*. O tome ne svedoče toliko ono nešto mršavih odlomaka što su se sačuvali od njegovih spisa, koliko neki ukratko izvedeni, ali vrlo zanimljivi izveštaji o nauci toga filozofa, što ih nalazimo u docnijih pisaca.

Vrlo je važno po našu osnovnu misao, što hipoteza, koju ti svedoci pridaju čas Anaksagori, čas Empedoklu, a čas obojici zajedno, izvire tačno iz Empedoklovog teorema o dvojstvu snaga, o antagonizmu, o otpornoj snazi u vaseleni.

Najtačniji izveštaj o tome nalazimo u Cenzoriju (gl. VI) u ovim recima:

„E dextris partibus profuso semine mares gigni, ut e laevis feminas, Anaxagoras Empedoclesque consentiunt”.⁵⁷ To isto svedoči i *Plutarh (de Plac. philos, V. 7.)*, *Diogen Laertije (II. g.)* i *Ipolit Ref. Heres*. No najzanimljiviji je izveštaj *Aristotela* o tome u ovim rečima: φασὶ γὰρ οἱ μὲν ἐν τοῖς σπέρμασιν εἶναι ταύτην τὴν ἐναντίοσιν ἐνθυς οἶον Ἀναξαγόρας καὶ νεῖκος.⁵⁸

U daljem razvitku naše osnovne misli imaćemo priliku da se uverimo, kako najnoviji nalasci mikroskopske anatomije kao da nehotice potvrđuju jezgru zamisli Empedoklo-Anaksagorine, kao

57 „Anaksagora i Empedokle slažu se da mužaci postaju kad se seme prospe iz desnih delova, a ženke iz levih”.

58 „Kažu neki da u semenu ima takva *protivnost*, upravo kao što veli Anaksagora i neki itd”.

što je Aristotel razumeo u tim spomenutim rečima. Kratka zbirka tih nalazaka najnovije stručne nauke ima u mojoj *Osnovi lepote* pod zaglavljem „O semenu”.

Neobična živost i obilatost umnog života u starih Grka smetala je docnijim piscima da pođu dalje nađenom stazom; oni su se klonili utrvenih putova; svaki je težio da on sam sobom odgonetne zagonetku života. Da bi to postigli, morali su mlađi često pobijati, po gdege i ogovarati starije. Prema tom pravcu vrlo je zanimljivo kada se desi, da i najžešći protivnici starih, najstrasniji obnavljači – ni onda nije bilo bez „novih ljudi” – moraju, hteli ne hteli, odati dužno priznanje starijima.

Među tim obnavljačima po što po to, među tim „naprednjacima” klasičke književnosti, nalazi se i jedan filozofski gospodičić, imenom *Timon iz Fli-junta*, koji se odlikovao preziranjem prostoga puka, fukare. Taj vlasteoski mudrica, pošto se sit nagrdio Anaksagore da je pelivan, glumac, bakalski kalfa, i Empedokla kako svojim besedama „kvvari narod”, ne može na ino, a da odmah zatim ne prizna:

... ὅσσα δ' ἔσθενε τόσσαδε εἶλεν

ἄρχων, ὅς διέθηκ' ἀρχὰς ἐπυδευέας ἄλλων.

No nije se ni čuditi, što većina potonjih mislilaca nije pošla putem, što ga beše otvorio Empedokle. Jer, na posletku, valja priznati da je Empedokle propustio dospeti do vrha, kome ga je njegov put poveo. Odmah posle onako primamljivog, onako veličanstvenog početka izgubi se on u sitnim pojedinostima, u tamnim primenama, u maglovitim opisima, sa kojih potonji nezadovoljnici izgubiše poverenje u pouzdanost i samoga početka.

Samo jedan imao je dovoljno smelosti da pođe dalje putem Empedoklovim. Jednim titanskim skokom domašio se on vrha one stene, što mu zastupaše put, i sa tog je vrha jednim pogledom pregledao svu širinu obetovane zemlje. To beše *Heraklit*, što ga potonji rimski tamnjaci nazvahu tamnim, *obscurus*.

Vidik što mu je tu pukao pred očima, zaista je morao biti onako divan, utisak te vreve pojava Empedoklovog sveta morao je biti tako moćan, da zaneseni gledalac nije našao reči da iskaže sve što vidi, sve što oseća, sve što saznaje. Njegovi uzvici, iz kojih ipak probija dubljina uverenja i oduševljenost poziva, isprekidani su, čine se nerazgovetni. On je u zanosu proroka, te je njegova objava, pored sve klasičnosti oblika, sinula tako jakom, tako obilatim zrakom, da je morala zasenuti gledaoce kojima beše namenjena, te im se cela objava morala učiniti tamna.

U *tridesetom* od sačuvanih odlomaka *Heraclitovih* nalazimo ovo otkrovenje:

Διαφερόμενον γὰρ αἰεὶ ζυμφέρεται.⁵⁹

A u *trideset sedmom* ovako zaključuje:

καὶ Ἡράκλειτος, τὸ αντιξοὺν συμφέρον, καὶ ἐκ τῶν διαφερόντων καλλίστην ἁρμονίαν, καὶ πάντα κατ' ἔριν γίνεσθαι.

Evo kako to prevodi urednik Mulahije:

„Et Heraclitus contrarium idem utili atque e rebus dissimilibus pulcherrimum consensum exsistere et ex discordia nasci omnia statuit”.⁶⁰

Kako je to slabo i bledo, kako je to uvelo pre-

59 „Rastavljeno navek se sastavlja”.

60 „I Heraklit je tvrdio da su suprotnosti korisne, i da najdivnija harmonija izrasta iz različitih stvari, i da su sve stvari rođene iz neslaganja”.

ma moćnoj prostoti grčkog originala! Kako latinska reč *discordia* (nesloga), svojom ukočenom umerenošću briše, gotovo uništava smisao pun svetlog života, silni dramatički živac u Heraklitove reči *Eris* (borba, boj).

Posle Heraklita sve je svršeno, svemu je kraj u staro doba. On je u starini i vršak i zaključak u istoriji naše osnovne misli. Kao kakav spomenik odvaljen od brega jednim silnim udarcem, kao kakav obelisk ispisan hijeroglifima tajanstvenim i nečitkim, punim protivnosti, on se uzdiže kao kakav skamenjeni znak divljenja na podnožju granitnom, koje se zove Empedokle.

Potonji pisci spominju Empedokla, Anaksagoru i Heraklita samo kao činjenice, kao poznata istorijska imena. Imaju koji su ih spominjali kao samo da nam pokažu kakvi su čudnjaci, kakvi su smešni originali bili ti filosofi.

Te pisce mogli bismo podeliti u dve čete. Jedni su spominjali nazore Empedoklove i Heraklitove, bez obzira na svoje i ne upoređujući ih; a drugi su zamišljali, sad bilo s pravom ili ne, da su stvorili neka nova i bolja načela, te su spominjali starije samo da pokažu kako su njihovi rođeni izumci daleko otkočili od starijih.

U tom je pogledu, bez ikakve sumnje, najpoučniji i najzanimljiviji *Aristotel*, koji predstavlja skoro isključivo onu drugu četv.

Poznato je da je načelna naučna ispovest Aristotelova *monizam*, najopštiji, najstrožiji monizam. On se trudi da u svoje svemirno načelo, u svoju jednotu, u svoje EN, ututne sve pojave do kojih je god mogao dospeti svojom vanredno razvijenom

voljom za istraživanjem. Osobito traži kavgu sa svima ispovednicima načela dvojnosti. U fizici, u zoologiji, u astronomiji, pa i u samoj metafizici, nalazi svaki čas priliku da se zadeva s Empedoklom, s Heraklitom, s Parmenidom i drugima. Osobito ga ljuti dvojstvo smeće teorije Anaksagorine o postanju redova, polova. Proniknut svojom verom u jedinstvo sveta, on se tako zagledao u svoje načelo, da čisto ne razume reči Empedoklovih.

Tako veli Aristotel u svojoj *Metafizici*, gl. II., str. 22. Ἐμπεδοκλῆς λέγει ... ὅτι τὸ ἓν ἐστὶν. Δόξειε γὰρ ἂν λέγειν τοῦτο τὴν φιλίαν εἶναι.⁶¹

Po tom Aristotel kao da je tako prepunjen svoga jedinstva, da mu se čini kao da ga vidi i u Empedokla. To je neka vrsta umne žutice. Po njemu ima između njega i filozofa iz Agrigenta neka prastavna harmonija, što tobože ovaj ispoveda da je *filotes* ili *filija*, ljubav ili prijateljstvo, načelo koje spaja, sastavlja, *ujedinjuje*.

No Aristotel kao da je sasvim smetnuo s uma, da je u Empedokla isto tako važno, a nerazdvojno od otoga, i načelo razdvojno, odbojno, načelo *mržnje*. Tek to dvoje čini jedno, ali jedno u *dvojstvu*, dvojstvo u jednini.

Empedokle je sasvim dobro shvatio, možda samo po nekoj nasluti, da svet ne bi mogao opstati samo *privlačnom* silom, jedinom *ljubavlju*, no da mu svakako treba još i *odbojna* sila, sila centrifugalna, što je on zove *ethnos* i *nikos*.

Poznati Aristotelov tumač *Simplicije*, kao da je svojim prostim umom bolje shvatio i spretnije i tačni-

⁶¹ „Empedokle kaže... da *postoji jedno*. Jer kao da veli da je to *prijateljstvo*”.

je objasnio Empedoklovo načelo, nego što je to umeo učeni prijatelj Aleksandra Velikog.

Tako veli Simplicije:

‘Ο δέ ‘Εμπεδοκλῆς τὸ ἔν, καὶ τὰ πολλὰ τὰ πε-
περασμένα καὶ τὴν κατὰ περίοδον ἀποκατάστασιν
καὶ τὴν κατα σύγκρισιν καὶ διάκρισιν γένεσιν καὶ
φθορὰν οὕτως ἐν τῷ πρώτῳ τῶν φυσικῶν παρα-
δίδωσι.⁶²

Šta je moglo privoleti tako snažni um, tako veliki duh, kao što beše Aristotel, da ostavi put otvoren Empedoklom i Heraklitom do naučne obnove i dograde ovog sveta? U njega tek nećete pretpostavljati samo i jedino onog prostog nagona za obnovom.

Nama se vidi da je tome pravi povod u Aristotela baš u tome, što su se njegova istraživanja morala razvijati baš po onom osnovnom zakonu, što je on preduzeo da mu pobije vrednost i važnost, načela Empedoklovog i Heraklitovog, načela otpora, kontrasta, borbe, Heraklitove Eride.

U oblasti duha, nauke, to načelo počinje da se pojavljuje i počinje da radi čim se pruži prilika primeni Heraklitovog pravila:

Πολυματία νόον οὐ διδάσκει.⁶³

To je božanstveno, klasičko, u pravom smislu helensko pravilo, izvor one σωφροσύνη, vrline, kojoj nema reči ni u kom drugom jeziku ni živom ni mrtvom, u njenoj primeni na nauku, na učenost

62 „A Empedokle uči tako u prvoj knjizi svoga spisa o prirodi, da je jednina ili množina proniknuta jedna drugom (uzajamna?), da se sve od vremena do vremena ponavlja i da postanak i propast biva sastankom i rastankom”. (*Simplicii commentarius in Aristotelis Physicam*. I. f. 37. A.)

63 „Mnogoznalaštvo ne uči pameti”.

pa i na filosofiju. To je pravilo navek imalo svoju važnost, pa ima je i danas; njemu se upravo ima zahvaliti plodnost, obilatost, stručnost, specijalizma, razumnog specijalizma u novijoj nauci.

No za vremena Aristotelova suvišna pažnja na to pravilo bila bi skoro onemogućila svaki napredak u naučnom istraživanju, jer još nije bilo stručnjaka u modernom smislu te reči. Aristotel kao da se uverio, da sofrosinu katkad valja upotrebljavati baš u samom smislu te reči, da se treba kadkad umeriti i u samoj umerenosti. Te tako se on bez premišljanja upustio da izučava najraznije pojave, da zaviruje u prividno najneznatnije sitnice, da ispituje svet prirode i duha u svem zamršaju njegovih mreža, u naj-sitnijem cevlju njegova kapilariteta.

No valjalo se, ta pre ta posle, vratiti, valjalo je sa tih izleta poći kući, da smesti umnu žetvu i berbu, da razredi zbirku, te da iz nje izvede pravila, da procedi, takoreći, iz njih zakone, načela teorijska. Daljina razmaka, do koje mu umni izleti behu doprli, učinila je, te je i povratak doma morao biti brži, življi, žešći; ta je brzina sve brža bivala, po zakonu gravitacije, što bliže kući, tako, da je stižući doma premašio mesto izlaska te ušao dublje unutra.

Samo se tako može objasniti, kako je Aristotel imao doći do krajnosti svoje *jednine* u povratku sa krajnjih krajeva *množine*.

To je prirodni zakon klatna u svojoj primeni na radnju duha, podložen istom osnovnom načelu, neprestanom sticaju, ukrštaju dveju osnovnih snaga, sasvim kao i svako obično klatno.

Od Aristotela, pa sve do sad, može se radnja tog zakona raspoznati u svih naučenjaka, u svih is-

pitivača, u svih malo dublje izrađenih nauka; tako, da na posletku izlazi, ako ne kao osnovni zakon, ono bar kao pojava osnovnog zakona, kao stalno pravilo, što je, uostalom, lako pokazati u svakom činu dedukcije i indukcije u logici.

Aristotel je dakle baš upravo svojom žestokom navalom na osnovno načelo Empedoklovo i Heraklitovo u odmahu i domahu svoga duha, nabavio nehotice jedan od najotmenijih dokaza za neospornu važnost, za večitu vrednost toga načela. On je postigao protivno od onog, što je hteo, te time je postao prvi junak one velike tragedije čoveka, koja se tako veličanstveno ogleda u *Faustu* helensko-germanskog pesnika, toj tragediji bez krvi i smrti junakove, no ipak punoj borbe i bola, punoj peripetija i katastrofa, toj tragediji nauke, toj tragediji misli.

Kako je Aristotel promašio da domaši ključ što ga behu upustili Empedokle i Heraklit, i da od-vije Arijadnin konac, kojim ga ta dvojica behu obmotali, to se klupče u toku vekova tako zaplelo, da je postalo čitav gordijski čvor, što ni jedan Aleksandar nije ni pomišljao da li bi se mogao rasplesti, a kamo li da bi se usudio da ga preseče. Mnogi su, do duše, prolazeći vucarali i drpkali ovaj ili onaj čvorić na tom klupčetu, i svaki je mogao tom prilikom jasno spoznati da mu je konac dvostruk. No to je sve: nikom ne beše ni na kraj pameti da ga uporedi, da ga primeni, a kamo li da ga priveže bar za osnovne pojave.

Ali šta ja velim! Oprostite. Našao se jedan poznica, koji se beše nakanio da preduzme taj posao; no tako ga se nezgodno prihvatio, da su njegovi nalasci pri tome više zanimljivi nego ozbiljni.

To je *Artur Šopenhauer*.

Evo mu nalaska, pa nek se sudi:

„Mi vidimo svugde u prirodi”, veli Šopenhauer, „borbu i boj, pobjeda se ljulja, mi poznajemo u svemu tome osobinu *volje* da se deli. Svaki stepen objektivne volje otima drugom materiju, prostor i vreme. Stalna materija mora neprestano da menja svoj oblik, jer, po zakonu uzročnosti, kad zahteva, *pojave* mehanike, fizike i hemije nadmeću se po nagonu da se proizvode, te tako jedna drugoj otimaju materiju, što *svaka hoće da objavi svoju ideju*:

– *Tu borbu možemo posmatrati u celoj prirodi i ona sasvim samo toj borbi ima da zahvali svojoj opstanak.*

Εἴ γὰρ μὴ ἦν τὸ νεῖκος ἐν τοῖς πράγμασιν, ἔν ἄν ἦν ἅπαντα, ὥς φησὶν Ἑμπεδοκλῆς.

(nam si non inesset in rebus contentio, unum omnia essent, ut ait Empedokles).⁶⁴

No ni ta borba nije ništa drugo nego jedna pojava osobine voljine da se sama sobom deli”.

Tako Šopenhauer na tom najznačajnijem mestu.

Mi zaista moramo moliti tom prilikom *Špilera*, da nam oprost, što smo mu toliko prebacivali njegovu etersku tikvicu. Jer, eto, i slavni Šopenhauer ima svoju večitu, neiscrpnu tikvicu, samo što je ta njegova napunjena *voljom* umesto *etera* Špilerovog. Čini se kao da je tikvica u filozofskoj Germaniji narodna strast! No u svakom je slučaju stvar mnogo ozbiljnija, ova je strast opasnija nego u Špilera.

Jer, pre svega, Špiler je novak, *homo novus*, koji

⁶⁴ „Jer kad ne bi bilo u stvarima borbe, sve bi bilo jedno, kao što veli Empedokle”. (Aristotel. *Metafizika* L. 5.)

još nema svojih apostola, svoje škole; ali Šopenhauer, on je ne samo osnovao školu i stekao apostole svoje, no njegova se slava razlila preko granica njegovog zavičaja, njegovog naroda, on je postao prvak svetske nauke, koji kao da će steći već i u Francuza svoje učenike, svoje apostole.

U velikih umova i pogreške i zablude su velike. Zato je valjda i Šopenhauerova zablude zamašnija, teža od Špilerove. Pa ipak je Šopenhauera teže opravdati od Špilera. Jer, dok ovaj samo *poimence spominje* grčke mislioce, Šopenhauer *navodi* Empedokla u originalu i u latinskom prevodu i sasvim već da izvede iz njega isti zaključak kao i mi. Pa ipak, tek što je prihvatio nazore Empedoklove, tek što je proglasio da sva priroda ima zahvaliti svoj opstanak borbi, tek što je rekao:

„Durch die ganze Natur lässt sich dieser Streit verfolgen, ja *sie besteht nur durch ihn*“, tek što je tako obuhvatio istinu, tako reći, oko pojasa, on gucne iz svoje *voljne tikvice* i odmah uviđa da već priznata, već proglašena istina proističe iz volje, iz te opojne tečnosti, kojom on nikako ne prestaje da se zaliva.

U zanosu tog zalivanja on i ne opaža, da je upravo smerao, da *objašnjuje prostiju stvar složenijom*, jer *volja* je jamačno daleko složeniji pojam od borbe, od ukrštaja i svih vidova mu.

Kad zamislimo *volju* uzdignutu do opšteg, vaseselskog načela, kao što hoće Šopenhauer, onda je *volja* najideološkija, najmaglovitija *apstrakcija*, naprotiv, *ukrštaj, borba*, pokazuje se svugde kao jamačna, pouzdana, nesumnjiva *pojava*. Pa umesto da se zadovolji najočevidnijom osobinom borbe, otpora, načelom premosti i ukrštaja, Šopenhauer voli *izmisliti* neku osobinu tobože volje „da se deli

sama sobom” („der dem Willen wesentlichen Entzweiung mit sich selbst”).⁶⁵

Ta osobita, nepojmljiva zavojitost najnovijeg vladaoca mislilačkog sveta nemačkog živo nas opominje na srpsku poslovicu: „Pop kobilu jaši, a kobilu traži”.

Prema tome ipak nam dolaze priličnije misli *Bišatove*, pored svih njegovih pogrešnih izvoda.

*Pavlu Žaneu*⁶⁶ smo stoga obavezni, što nam je otkrio francuski izvor, iz koga je crpeo Šopenhauer jezgru svoje filosofije.

Uzimajući da filosofiji Šopenhauerovoj nema zamerke, Žane kao da je samo na to smerao, da izdigne važnost rada Kabanisovog i Bišatovog neporečnim autoritetom nemačkog filozofa, koji se koristio njihovim izradama. On je, naprotiv, mogao i trebao pokušati da popravi, ili bar dopuni Šopenhauera nalascima francuskih fiziologa, to bi imalo više razloga. Tom omaškom kao da je P. Žane postao unekoliko, jamačno nehotice, sukri-
vac onih, kojima zamera što se bezuslovno dive svakom duhovnom unosu iz Nemačke.

Ovaj razvitak naše osnovne misli u istoriji filozofske književnosti sveta, što ga mi do sad nacrtasmo, nije dakle, kao što se vidi, toliko istorija, koliko tek embriologija te misli. Ali taj embrion, taj začetak, što ga prikazasmo, savršeno je razvijen; u njega je više životne snage nego u mnoge sasvim izrasle i razvijene filozofske probleme i problematske filosofije; više od ma kakve vaseslenke

65 A. Schopenhauer: *Die Welt als Wille*. T. I. str. 192.

66 U njegovom već spomenutom članku: *Schopenhauer et la physiologie française* u „Revue des deux mondes”, 1 Mai 1880.

teorije odevene svima znacima opšteg zazora, što je novije književnosti obrazovanog sveta primaju kao nesumnjivu, te važi u svetskom saobraćaju duhova kao priznat gotov novac.

Mi se ne možemo dovoljno ograditi protiv zamerke, kao da mi nemamo dužnog poštovanja prema neocenljivoj vrednosti duha novoga doba, koji je svojim pronalascima i svojim izumecima svet obnovio i preporodio. No neka nam se dopusti da napomenemo, da čisto duhovni uspesi, poznanja poslednjih uzroka najviših načela pojava i njihovih raznih učinaka nisu ni u kakvoj razmeri sa spravama za pokret i za razaznavanje. Te ako izjavimo i ispovedimo, da taj neporečni nedostatak unutrašnje duhovne vrednosti prema silnim uspesima spoljnog rada ima svoj glavni uzrok u nedostatku duhovne snage onih naroda i plemena, što stoje na čelu obrazovanosti novijeg doba, nas u toj izjavi pomažu bezuslovno do kraja tako moćni saveznici, takvi autoriteti, kojima se čovek ne bi ni nadao.

U tom mišljenju, zaista malo laskavom za duh novog doba, pristaju uz nas upravo prvaci induktivne nauke, najnovija nauka, a u prvom redu sam Č. Darwin.

U Darwinovom *Postanku čoveka* čitamo od reči do reči ovo:

„Stari Grci bili su u nekoliko stepena viši umom od ma koga mu drago plemena ma koga doba” („some grades higher in intellect than any race that ever existed”).⁶⁷

Darvin se u tome poziva na „duhovito i vrlo originalno razlaganje” („the ingenious and most

⁶⁷ *The Descent of Man and selection in relation to sex.* By Charles Darwin. London 1875, str. 140–141.

original argument”) *F. Galtona* u njegovoj knjizi o *Naslednosti genija*. Po tome možemo verovati da će biti vanredno zanimljivo rasmotriti izblize to umovanje, to razlaganje Galtonovo, ako se uzdamo u divljenje, da ne rečemo obožavanje, kojem ga časti tako savestan posmatrač, tako umeren inače i neumitan sudija kao što je Darwin.

Evo šta veli Galton:

„Od svih plemena, kojima se istorija bavi, stari su Grci bili neosporno umniji, prvo što njihova uzor-dela u najuzvišenijim oblastima umnoga života nisu nikad nadmašena i što je, u nekom pogledu, upravo nemoguće dostići ih, a posle što je naseljenje, što je izrodilo izumeoce tih spomenika duha, bilo vrlo malo. Od svih grčkih župa bila je Atika najumnija”.

Tu pokušava pisac objasniti tu pojavu nekim statističkim podacima, te pokazuje kako svi silni milioni Evropljana, što su od ono doba pa do sad živeli, nisu bili kadri da proizvedu jednog jedinog čoveka, koji bi se mogao uporediti sa Sokratom ili sa Fidijom, iako su se 2000 godina kotili (breeding as they have done for the subsequent 2000 years). Na posletku završuje ovako:

„Iz toga svega izlazi, da je srednja visina atinjanske umetnosti bila u najmanju ruku dva stepena viša od naše, tj., utoliko ukoliko je naše pleme (englesko) više od crnaca u Africi. Ta prividno nesmislena ocena osniva se ipak na živahnosti uma i duha i na visokoj obrazovanosti atinjanske opštine. Zar se nisu sudu te opštine podnosila dela književnosti i umetnosti, što ih prosekom sva sadašnja plemena zajedno ne mogu ni razumeti, u kojih se

umna vrednost najlakše može oceniti kad zavirimo samo u kakvu god željezničku biblioteku”.⁶⁸

Da je to kakav Viktor Igo ili kakav Gete, da je to kakav lord Bajron, taj mučenik helenske misli, ili bar lord Derbi, poslednji prevodilac Homera u Engleza, koji bi izrekao takvu prividno zanesenu i preteranu ocenu, ne bi bilo ni čudo, kazalo bi se da su to ljudi opijeni božanskim izvorom Hipokrene ili zaneseni viharnim letom Pegazovim. Ali to je jedan od najumerenijih, od najprozastijih sinova najprozastijeg naroda sadašnjeg veka, naroda računarskog više svega, pa taj se zanosu takvim zanosom. To je taj isti F. Galton, koga se, u naučnim ispitima mu o naslednosti genija, više tiču njegovi domaći *races*, njegovi sportovi od obrazovanosti sveg ostalog sveta; to je isti taj, što u pogledu genija, upoređuje prve engleske veslače i hrvače sa prvim državicima i sudijama, sa slavnim književnicima, umetnicima i pesnicima; pa taj čovek brojeva, ta računska duša, tako se mahom oduševljava, da gurne nogom celo svoje rođeno prvačko pleme, te ga baca u umne strmeni afričkih crnaca. Taj isti Galton, koji umalo što nije uporedio četvorožne pobedioce epsomskih trka sa junacima nauke, pesništva i umetnosti sadašnjeg doba, taj računđija bez traga, bez iskre iluzije i zanosa, on pada nice pred slikom stare Helade!

Pa i sam Darwin, kome kao da je bio poziv života, najveći smer ogromnog naučnog mu rada, da sav svet omaterijališe, upravo da razideališe čovečanstvo, taj Darwin, što je svojim razduhovljava-

68 *Hereditary Genius*. An inquiry into its laws and consequences. By Francis Galton. F. R. S. etc. London 1869. str. 340–342.

njem oduševljavao tolike pristalice, apostole i potraguše svoje, sam taj Darwin pristaje bezuslovno uz ocenu Galtonovu, pa još nalazi da je „duhovita i vrlo originalna”.

Pa ko bi mogao zameriti nama, ko bi mogao nas okriviti da smo jednostrani, kad bismo zbilja prošli bezobzirce pored sve potonje filosofije i kad bismo preko svih novih pronalazaka i najnovijih izumelaca prešli na dnevni red?!

Kad spomenusmo izumeoce i izumetke, da se malo i o tome objasnimo.

Nauka školska, savremena nastava sveg obrazovanog sveta, izvodi početak i uzrok napretku prosvetnom novoga doba, osim iz pronalaska Amerike i vodenog puta u Indiju, najviše iz izumetaka petnaestog veka, koji se završio izumetkom štampe i baruta. No da li je osobito barut, sa gledišta čovečnosti i obrazovanosti, dragoceniji izumetak od umnih uspeha staroga doba, to nije baš izvesno. Što se tiče štampe, to je druga stvar.

No kad pogledamo izbliže i na taj izumetak pa kad se zapitamo, da li je više uma, više dosetljivosti i veštine trebalo, da se izrežu pismena u drvetu i da se ti izresci pritiskuju na papir i kožu, ili je možda trebalo više umne snage onome, koji je *izumeo pisme uopšte*, a naime glasovno pisme, onda svakojako moramo priznati prvenstvo i nadmoć ovom poslednjem izumetku, koji je tako davanjšnji, da mu se ne zna postanka.

Izumetak *tkačke mašine* neosporno je proizveo čitav prevrat u radinosti i u trgovini i doprineo je da sav svet može lakše nabavljati najnužnije potrebe za građanski život; no kako se gubi doset-

ljivost izumeoca te mašine prema onom umu što je izumeo *prvi razboj*, što je otkao prvu tkanicu, koja je jamačno mnogo starija od Penelope!

Pa još kad uzmemo, da se taj izumetak jednog neznanka ili možda neznalice, taj izumetak što mu je važnost i umna vrednost nedogledno veća od svih izumetaka ma koga doba, osniva jedino, isključivo na najčistijoj, najprostijoj primeni načela ukrštaja!

Od izumetaka novijeg doba ostaje nam samo još „vazdušni šar” ili balon koji, bar za sad, nema toliko značaja po opštu obrazovanost, koliko po jednu naučnu struku, a i tu mu oblast ne ide vrlo visoko.

Izumetak teleskopa i mikroskopa unapredio je nauku neslućenim napretkom, ali i to su mu omogućili stari Feničani svojim izumetkom stakla.

Na posletku moramo spomenuti i pronalazak elektromagnetizma, što ga imamo zahvaliti trzavici jedne zaklane žabe. Pronalazaču Volti nije trebalo bog zna koliko dosetljivosti, da toj trzavici pronađe uzrok. Pa kakvi su dobici otuda? Jamačno ogromni, zamašni, ali opet samo razmerom, dimensijom. Tome imamo zahvaliti telegraf, telefon itd. itd., a to su sve moćni posrednici za ubrzanje vesti, glasova i izmene misli. No neprijatne činjenice i lažne vesti, prazne i dosadne misli u takvoj su većini na svetu, da nam ono malo prijatnih vesti i plemenitih misli, što nam ih elektro-magnetizam brže javlja, ne može nikako biti naknada za ubrzanje neprijatnih, dosadnih i lažnih vesti.

Pa šta nam onda ostaje od svega toga, što bi bila čista svojina novije obrazovanosti, te da bi

moglo zakloniti to staro doba, što se nama čini tako zaostalo? To nije vrlo lako naznačiti.

I po tome se jasno vidi, da je Darwinova izreka: „Napredak nije nikakvo pravilo u prirodi (progress is no rule in nature)” sasvim opravdana i osnovana, ne samo u organskom životu, već i u istoriji obrazovanosti, u razvitku duha čovečijeg.

Taj duh, taj um, ne može se uporediti sa rekom, koja teče; njegova je slika more, nepregledna, beskonačna pučina; to što se nama čini da je napredak, nije ništa više do valovitost večnog pokreta onog okeana, što se zove duh čovečanstva.

V

Jamačno će nam čitalac oprostiti, ako u toku ove rasprave počesće zaboravimo na svoje obećanje, upravo na svoju pretnju, da ćemo preko novije filosofije i ostalih nauka preći na dnevni red. Naprotiv. Mi smo pređašnji odeljak samo zato završili onom pohvalnom ocenom starog veka, da bismo se mogli na tenane baviti sa novijom naukom i, na posletku, da ujemčimo sebi za svaki slučaj put povratku, gde nas duh i uspeh koje novije nauke ne bi mogao zadovoljiti u razvitku našeg osnovnog načela.

To nam dopušta da smelo pođemo napred svojim putem, ne obzirući se svaki čas na valovanje trenutnih faza stručnih ispita, no i ne smećući nikada sa uma bitnih pomoćnica i nesumnjivo priznatih uspeha stroge nauke, konačno uzakonjenih nalazaka istraga, jednom rečju naučnih činjenica.

No svi ti uspesi, sve te nađene i utvrđene činjenice imaju neku vrlo neprijatnu stranu, neku nevolju i nezgodu po svakoga, koji hoće iz njih da izvodi zaključke, da ih iznosi do višeg gledišta, da na njima osniva opšta načela, svetske zakone. Što su god izvesnije i pouzdanije te činjenice, što

su god konačnije i nesumnjivije utvrđene, tim se većma gubi zanimljivost, *interes* oko njih, jer gubi se glavni duševni budilnik za naučni rad, gubi se radoznalost, ne samo u stručnjaka nego i u obra-zovanje publike.

S druge strane, što su god novije, što su god svežije, tim su zanimljivije, no tim su i nepouzda-nije naučne činjenice. Da se izrazimo matematički: Pouzdanost kakvog saznanja ili kakve pojave stoji u obratnoj razmeri prema njenoj zanimljivosti ili prema volji, kojom pristupamo njenom ispitu ili njenoj primeni. Što je koja pojava poznatija, po-uzdanija, tim nas manje naučno privlači; sasvim je protivno u manje poznatih ih manje utvrđenih pojava ili saznanaka.

Tako se u oblasti po najudaljenijoj od prirod-nih pojava, od organskog života, pojavljuje *sime-trija*, sasvim u onom vidu i na onom osnovu, kako smo je mi objasnili polazeći od našeg osnovnog načela. Odnos o kome je reč, može se prikazati i matematski i nacrtano; u prvom slučaju imali bi-smo ekvaciju, a to je tačno simetrijska formula, a u drugom simetrijsku figuru.

Možda neće biti dosadno ako malo поближе razložimo taj važni odnos.

Kad ko naumi, da od pojava sastavi kakav za-kon, da utvrdi kakvo načelo na njima, treba se vrlo čuvati, ako misli da učini ozbiljnu uslugu nauci, da se ne osloni ni na kakvu pojavu, u koje glavne osobine ne bi bile protiv svake sumnje naznačene i dovoljno poznate svima, kojima je umni rad na-menjen. Ta je pažnja utoliko nužnija, što se čovek nikad ne može pouzdati, baš ako se tiče i najpo-znatijih, najjasnijih pojava, da mu se u razvitku

logičkih zaključaka i razloga neće potkrasti kakva pogreška, kakva omaška, ili bar netačnost ma naj-neznatnija. Još manje se može ko uzdati, da mu se u gomili srodnih pojava, pored najveće pažnje, neće izmaći koja uzgrednija pojava, koja bi mogla preinačiti pravilo na kome se radi, možda sasvim u protivnom pravcu.

Niko živi ne može se zareći, da će na sasvim jasnim i tačnim premisama osnovati sud jednako jasan i jednako tačan.

Desi se to najvećim misliocima, prvacima svet-ske nauke (a možda su oni zbog obilatosti svojih misli većma izloženi tome od običnog sveta), da se u njihove zaključke i presude potkrade što iz susedne duhovne oblasti, te da te presude, pod ne-prestanim i neodoljivim obajavanjem okolnih ide-ja, tom *umnom iradijacijom*, gube ako ne u ličnoj pouzdanosti, ali bar u stvarnoj izvesnosti.

No pretres o pojavama tako poznatim, da su im glavne osobine postale dogmom u obrazova-nom svetu tako će slabu zanimljivost probuditi u velikoj publici, da taj nemar može da zarazi i najveći deo samih razlaganja, same argumentaci-je, ma kako ona inače bila zanimljiva, duhovita i originalna.

Zato katkad i najozbiljniji naučenjaci moraju da uzmu za osnovu svoga umovanja po koju poja-vu, što joj glavne osobine nisu utvrđene, a možda nije sasvim ni dokazano da ta pojava postoji.

No kad je to već, kao što se čini neka potreba, onda bi se bar valjalo kloniti proširenja na druge pojave, onda bar ne bi trebalo tim putem dobive-nim sudom hteti objašnjavati druge neispitane ili

nagađati nepoznate pojave. Na to valja paziti tim više, što je teže posmatranje takvih pojava. Jer duh, nadražen otporom ispitnog predmeta, kao da nalazi osobito zadovoljstvo da savlada taj otpor pošto po to, ma samo i prividno. On prodire s melom žestinom u neprijateljsku oblast i ne misleći da nužnim stražama ujemči vezu i saobraćaj sa osnovom svoje operacije.

Evo jedan primer.

Od kako je Šprengel⁶⁹ „otkrio tajnu prirode” u biljskom životu, privikao se naučni svet bez prigovora, da se neki cvetovi oploduju buvama.

No dođe Darwin sa svojom duhovitom studijom o oplodjenju orhideja⁷⁰ te nas uverava, da on, posmatrajući cvet *ophrys muscifera*, što se takođe računa u buboždere biljke, nije nikad našao ni traga ni nektaru, ni bubicama; isto tako nas uverava, da nije nikad opazio nikakve bube ni na ivici cveta, „i ako je često vrebao te neznatne i nemirisne cvetiće”. Mi ćemo još imati priliku da se pozabavimo oko te zanimljive studije. No za sada ćemo se ograničiti, da označimo jednu vrlo čudnovatu činjenicu.

Govoreći o cvetu biljke *ophrys muscifera*, on sebe pita: „Od kud ona proizvodi tolike cvetove, kad joj množina plodovih mahuna tako slabo koristi? Čini se kao da se nešto rasklimatalo u spravi njenog života (something seems to be out of joint in the machinery of its life)”.⁷¹

69 Christian Conrad Sprengel: *Das entdeckte Geheimniss der Natur im Bau und in der Befruchtung der Blumen*. Berlin 1793.

70 On the various contrivances by which British and foreign orchids are fertilised by insects and of the good effects of intercrossing, str. 57.

71 Ibidem, str. 60.

Nama se čini, da se mnogouvaženi naučenjak suviše stopio sa svojim britanskim utilitarizmom, tako, da mu je postalo nemoguće da nađe kakvu stvar, pa ma to bila kakva iole prilična pojava organskog života, koja bi prkosila tom pravilu njegovom. Ne mogući okriviti samu prirodu da je učinila što nerazumno, što „rasklimatano”, mora jedna *ophrys* da je kriva. Slavni naučenjak navaljuje na tu sirotu biljčicu, tako neznatnu i smernu, pa je interpeliše: „Od kuda tebi ti silni cvetovi, što ti ne trebaju? Kako se usuđuješ ti neznatni, nemirni cvetiću, ti jadna, prosta, biljčice da se razmećeš tolikom izobiljem i raskošem, što ga nemaju ni najveće gospođe u botanici? Mora čovek ozbilja pomisliti, da ti upravo i nisi prava biljka, da ti nisi ni *organizam*, ti si samo jedna rasklimatana *sprava*, *mašina*, inače se ne bi tako nepristojno ponašala!”

Sirotu biljčicu! Ali, šta zna? Ona će se morati, htela ne htela, umeriti u neopravdanom raskošu svoje cvetovitosti, ako neće ona hteti prisiliti jednog Darvina, da stešnjuje svoja načela i pravila za lepe oči – pa bar da su lepe – jedne botaničke prostakuše.

U istoj nezgodi nalazi se Darwin kada hoće da izmiri krajnju plodnost pčelinog cveta (*ophrys apifera*) i njegov stalni hermafroditizam, njegovo samooplođenje (*self-frutication*) sa navek strogo tačnim, neizuzetnim pravilom, da je ukrštaj uvek blagodetan i plodan. On uspe, na posletku, da otkrije neke „paradokse, po nevolji sprave za uzajamičko oplođenje” i da se uveri o potrebi nekog ukrštaja između raznih individua. On voli da *pretpostavi* kakvu pojavu nego načelu ukrštaja da dopusti opštiju, širu, slobodniju primenu, što je, kao što ćemo sve bolje videti, mnogo priličnije.

Kolika je smotrenost nužna dok se samo biće kakve pojave pozitivno ne utvrdi vidi se osobito u istoriji naučnih istraga o očnoj porfiri, kao što već videsmo, a još više možda u raznim peripetijama najživljeg sada pitanja u mikroskopskoj anatomiji: „Da li je ukrštaj, hijazma, očnog živca u čoveka potpun ili samo čestimičan?” No to je suviše specijalno pitanje, te nije za pretres u ovoj raspravi.

Da bismo uklonili svaki nespোরазум, zamo- lićemo najstrožije od naših čitalaca, da ne ištu od nas nikakvog otkrovenja novih pojava, nikakvih objava novih opita. U ostalom, ta otkrovenja i ti opiti bili bi ovde sasvim suvišni, jer poznate do sad pojave sasvim su dovoljne da objasne naše osnovno načelo i da mu pokažu i dokažu razvitak.

No neka se ni to ne zahteva od nas, da primenimo svoje načelo na sve pojave, pa ni na sve vrste pojava fizičkog i umnog sveta. Da jedan život zadovolji takvom zahtevu, morao bi imati na raspoloženju čitavu vojsku saradnika, čitav arsenal oruđa i sprava svih skoro naučnih zavoda Evrope, i veliki dvor da smesti izrade svih tih trudova. I još bi ostalo dosta posla njegovim naslednicima.

Prema tome mi molimo čitaoce da se zadovolje, ako mi uspemo da sprovedemo Arijadnin konac uma kroz redove najpoznatijih, najvažnijih i čoveku najbližih pojava i ako ga privežemo za najzanimljivije vrste, za najotmenije prestavnike tih radova. Pridevavanje toga konca na pojave sporednije može se spokojno ostaviti za budućnost.⁷²

72 Dž. S. Mil je jasno dokazao, da nema smisla odreći se istraživanja poslednjih uzroka pojava pod izgovorom, da se neke od otih pojava ne mogu razrešiti ili objasniti nikakvim uprošćenjem načela. U svojoj *Sistemi Logike*, str. 108 on razlaže ovako:

Poslednji zadatak što nam ga se valja prihvatiti u rešavanju pitanja o granicama našeg saznanja, to je pitanje o spoljnim granicama, o mogućem rasponu toga znanja u prostoru vaselenskom, kao dopuna unutrašnjeg pitanja.

Nameće se pitanje, da li ono, što smo mi poznali da je zakon u domašaju naših čula, važi isto tako i u ostalim, nama nedomašnim oblastima vaseselene, u svoj beskonačnosti zvezdanog sveta? Da li je dopušteno, da li je razumno pretpostaviti, da isti osnovni zakon, da ista načela vladaju svima pojavama, ne samo u našoj sunčanoj sistemi, nego i u najdaljim prostorijama zvezdica maglenica, u „kumovskoj slami“, što ih jedva možemo spaziti našim najjačim dogledima?

Uzmimo slučaj da nam pođe za rukom dokazati važnost našeg osnovnog načela u svim pojavama na zemlji, bili to bilo dovoljno da nam se veruje, da je to načelo osnova sveta, te da se prostire na svu vaseslenu?

Dva najveća mislioca novoga doba bavila su se rešenjem toga zadatka. Iako se drugi, mlađi, nije obazirao na starijeg, te nije ni pokušavao da

„Ako svaka pojava, što je toliko poznajemo, da bismo mogli odgovoriti na pitanje, ima svoj uzrok i povod, kome je ona nužna posledica, pa se nađu druge, kojima ne nalazimo uzroka, onda bi bilo razumnije priznati, da je toj nemoći krivo naše neznanje nego da zamišljamo, da ima pojava bez uzroka i da su to slučajno baš one, što ih mi nismo imali prilike proučavati“.

Pod ovladom te moćne logike radili su od to doba svi naučenjaci i prema njoj su udešavali svoje istrage, osobito u Engleskoj. Posledica tih razloga oseća se često u Darvina i njegova učestana priznanja: *it is not known* u raznim pokušajima objašnjenja ističu po svojoj prilici iz osećanja potrebe da se ne ogreši o pravila Milove logike.

ga pobija, ipak su obojica došla do sasvim protivnih nalazaka.

Ta dvojica su *Immanuel Kant* i *Dž. S. Mil*.

Iako se ni jedan ni drugi nije duboko upuštao u pitanje, iako su ga se skoro mimogred dotakli, ipak su njihovi razlozi i zaključci vrlo zanimljivi, ne samo u pogledu sasvim različitog načina umovanja, nego i zbog prilike, što nam je tim daju da proučimo razliku između germanske i anglo-saksonske rase. Gotovo da se mora pomisliti, da se ta razlika, ta značajna protivnost pojavila baš otuda, što su obojica to pitanje smatrali više kao sporedno, te nisu sebi dali toliko ni vremena ni truda, da izglađe neke oštine tih svojih umnih kristala, te da ih s ostalim primercima svoje bogate zbirke uporede.

Kant misli da su sve *planete* naše sunčane sisteme *naseljene* i on je uveren, da stanovnici Jupitera, na primer, moraju biti daleko razvijeniji, mnogo savršenija stvorenja od nas na zemlji. Na to mišljenje ga navodi veća masa, brži okret i broj satelita te komete. Pošto se Jupiter okrene jedanput oko svoje osovine za deset časova, Jupiterov dan traje samo pet časova. Ljudi Jupiterani prema tome mora da su daleko viša, razvijenija, naprednija stvorenja od nas „zemljaka”, jer oni mogu da svrše sve svoje dnevne poslove za pet časova, a pet časova noćnih dosta su im za odmor. Još suviše, oni mnogi meseci čine te su Jupitrove noći mnogo vidnije i prijatnije od zemljinih. No sve to nije ništa, uverava nas *Kant*, prema blaženstvu stanovnika *Saturnovih*, kojima se mesec pruža preko celog neba u vidu prstena ili pojasa, te su im noći svetle kao dani.

No, što je najčudnije u *Kantovom* umovanju, on je uveren, da Jupiterani i Saturnjani ne samo što

žive mnogo *brže* od nas ovde „zemljaka”, nego i daleko *duže*!

Mi ćemo se za sad zadovoljiti, što smo izneli tvrdo uverenje Kantovo, da ne samo što možemo suditi o osnovnim zakonima prirode na ostalim nebeskim telima po zemaljskim zakonima, nego čak i o tamošnjim običajima života, o dnevnom radu, po običajima i navikama zemaljskim.

Dž. S. Mil dospeva do tog predmeta pri kraju svog umovanja o zakonu uzročnosti, kauzaliteta, i evo njegove rođene reči:

„Bilo bi bezumno zahtevati pouzdano, da taj isti zakon (uzročnosti) vlada i u onim zvezdanim oblastima, gde pojave moraju biti sasvim drukče, no što su one, kojima smo mi svikli; što to važi o specijalnim zakonima, kojima priznajemo važnost na našoj planeti. Jednolikost u zasebnom nizu događaja, što se inače zove zakon kauzaliteta, ne treba smatrati kao zakon vaselene, no samo kao zakon onoga dela joj, što je u domašaju naših sredstava za pouzdano posmatranje, *sa razumnim stepenom proširenja na susedne slučajeve (with a reasonable degree of extension to adjacent cases)*. Proširiti ga dalje značilo bi upuštati se u proizvoljne a beskonačne hipoteze bez ikakvog opitnog uspeha, kojim bi se mogao doznati stepen verovatnosti”⁷³

U jednoj belešci uz to umovanje bavi se Mil jednim pretresom njegove knjige od francuskog akademičara *Tena* u „*Revue des deux mondes*”.

Ten pobija Milovo mišljenje, prisvajajući našoj apstrakciji moć da radi nezavisno kao izvor poznanja, i koja nam, i ako nam ne može otkriti činjenica novih i stranih našem iskustvu, ipak

⁷³ *System of Logic*, T. III. XXI, §4.

pouzdanije prikazuje opštu zajednicu ispitanih činjenica, nego što bi to mogao učiniti ma kakav opit. – Naravno da Mil ne prima tog razlaganja Tenovog, kome, uostalom, priznaje, da je jedan od najotmenijih mislilaca (one of the most rising thinkers) savremene Francuske.

Ipak moramo žaliti, što se ni Mil ni Ten nisu potrudili, da se obazru na ideje Kantove u toj stvari. To je bila ponajpre Tenova dužnost pri pretresu tako čuvenog i slavnog dela, kao što je Milova logika; tim se više moramo čuditi takvom zaboravu, što bi mu ideje Kantove mogle poslužiti kao oslonac njegovom rođenom mišljenju. Od tako dubokog i mnogostranog kritičara, kao što je Ten, moglo se u ostalom zahtevati i da nam tom prilikom nacрта istoriju toga pitanja, utoliko pre, što je ta istorija dosta prosta i neopširna, ona počinje od Platona, a svršuje, za sad, sa Milom i Tenom.

Nama je, u ostalom, taj zaborav i Milov i Tenov utoliko zgodniji, što nam dopušta da pretresamo obadva mišljenja, kao da su zamišljena u jedno doba: mišljenje mudrog Engleza, koji „ne staje na trulu dasku”, neće da se upušta u svetove za koje mu organi nisu stvoreni, i mnjenje prestavnika naroda, koji zadivljuje svojim Gemütlichkeit-om i svojim ostragušama.

Kad smo Kanta prvog spomenuli, treba prvo s njim i da svršimo.

To je neka smesa, prava mandara od apriorističke logike i žive, smele mašte, što je nalazimo u Kantovim idejama o životu na zvezdama. Tu nalazimo načela i prilike stranih svetova, sasvim različite od našeg, pomešane sa nazorima, sa potrebama i navikama zemaljskim skroz i skroz; no te

dve protivne struje Kantovog duha ne dolaze nikada dotle, da se bar ukrste, te da oplode uspeh.

On zamišlja, da je tvorivo, kojim su stanovnici onih blagoslovenih planeta stvoreni, bitno različno od svakog na našoj zemlji, pa i po tome sudi, da u tih viših stvorova mora biti život ne samo mnogo duži, nego i mnogo življi, žešći, brži od našeg.

Vidi se, da je filozofski duh Kantov čudnovato rastegljiv. On se ne zadovoljava tim, što zamišlja u Jupiterovih i Saturnovih stvorova nepoznata na zemlji tvoriva, nego još pridaje tom tvorivu sasvim različna dejstva, nalazeći u razvitku tamošnjeg organskog života i logiku sasvim protivnu od zemaljske logike. No to prilagođavanje, ta duhovna aklimatizacija ne traje dugo u Kanta.

Tek što se nahvalio blaženih Jupiterana i Saturnjana, kako su uzvišeniji i savršeniji od nas, odmah za tim nalazi, da okretanje tih planeta mora proizvesti u njihovim stanovnicima onakvu istu potrebu sna i jave, što je u nama izaziva okretanje naše zemlje.

To je očevidna, to je krupna protivrečnost.

Šta to znači? To znači nametati onim uzvišenijim stvorovima ne samo navike zemaljske, čovečje, nego i navike kakve nemačke palanke, čiftinske navike, svakidašnju, nepromenljivu pravilnost običaja kakvog nemačkog profesora, što leže i ustaje sa kokoškama.

E, ali meseci? možda će ko zapitati.

Zbilja; Kantu je baš množina tih meseca jedan od glavnih uzroka savršenstva onih stvorova, što im meseci svetle. No kako ćemo onda razumeti, da se u tako jakoj svetlosti može bolje spavati? Na protiv, to bi nas moralo navesti na mišljenje – već

ako tamo zakon uzročnosti nije sasvim protivan ovom našem – da ta blažena stvorenja pate endemično od hroničnog mesečarstva.

No uzmimo jezgru Kantovih osnova za savršenstvo tih bića. Njegov je ideal života vrlo čudan. On misli, da je kakvo stvorenje tim savršenije, što *brže svršuje svoje poslove*. Prema tome bi vršak vaseselskog savršenstva bio u onoga, koji ima najviše posla. To je ideal preduzimački, građanski, trgovački. Onda nam se ipak sviđa bolji i uzvišeniji, pored sve svoje prostote, ideal hrišćanski pa i muhamedovski, da i ne spominjemo ideale budista i bramana. Svi su ti ideali sasvim protivni pojmu nemačkog filozofa o blaženom životu, jer u njih je nebesko blaženstvo spas od svakog posla.

U ostalom, kad bi hipoteza prvaka nemačke filozofije o većem savršenstvu tih stvorova imala osnova, sva je prilika, da bi Jupitran i Saturnjani već našli kakav god način, da se jave drugim planetama, pa i našoj zemlji, ma kako da je „neznatna i mala”; bar bi nam dali kroz naše doglede ma kakav znak da su živi, jer bi oni morali imati i savršeniye doglede, te videti sve, što se u nas radi, pa možda i saznati za Kantovu misao o njima, te kako sa većim savršenstvom ide i veća obrazovanost i uglađenost, razvijenija učtivost, oni bi našli puta i načina, da izjave svoje odobravanje i svoju zahvalnost na filozofskim komplimentima.

Te zamršene misli mogle bi se na posletku objasniti i izviniti konjektivnim navodom apriorističkih filozofa, da nije Kantu palo na um, da na tim idejama podigne čitav zakon vaseselski.

Iz napomenutih svojih hipoteza on zaključuje:
„– da se savršenstvo umnoga kao i fizičkog

života na planetama, od Merkura pa do Saturna, a možda i dalje (ako imaju dalje planete) uveličava i napreduje sa njnim pravim razmakom (in einer richtigen Gradfolge) od sunca”⁷⁴

To ga uverenje tako zanosi, da ga, posle kratkog odmora, opet ponavlja s nekim zadovoljstvom i ponosom, što se inače retko opaža u njega. On kao da je u sebi uveren, da je za duhovni svet našao vrsnika po vrednosti Njutnovom zakonu o gravitaciji.

I Kantova će sen večito sačuvati blaženstvo tog uverenja; jer, na posletku, ko će mu dokazati protivno!

No ako se ne zaustavimo na pozitivnom, stvarnom uspehu tog umovanja Kantovog, što ga nauka ne može kontrolisati, mora se priznati, da je pokušaj sam po sebi, da je drska smelost same ideje vanredno zanimljiva.

U to doba duhovnog preporođaja nemačkog naroda, pokretači te obnove, prvaci nemačke književnosti i obrazovanosti, behu uobičajili – ma samo radi otpora poplavi francuskog duha – da se oslanjaju na englesku književnost. Tako je i Klopštok, pesnik *Mesijade*, osećao potrebu da čak idealizuje tu težnju u svojim pesmama, osobito u odi, u kojoj se utrkuje nemačka Muza sa britanskom. Njegov ideal bio je Milton. Najznatnija mesta njegove *Mesijade* opominju jako na *Izgubljeni Raj* Miltonov. Šiler je opet najveću svoju dramatsku snagu crpeo iz Šekspira, no kad bi osetio da se ne može toliko

74 Immanuel Kants *sämtliche Werke*, in chronologischer Reihenfolge herausgegeben von G. Hartenstein. Leipzig, 1866. T. I. *Allgemeine Naturgeschichte und Theorie des Himmels*. IV. Teil. Von den Bewohnere Gestirne.

nacrpsti iz tog večnog izvora, da se s njim izravna, on bi se obraćao i prvacima starih Helena; no pored obilatosti britanskog izvora, nije mogla biti dovoljna ni staro-klasička Hipokrena.

Na isti način, po istoj potrebi, ponesen istom strujom narodnog nagona, beše i Kant naumio da dostigne velikog Njutna, pošto već beše prestigao svoje engleske drugove po struci, Bekona i Hjuma. On je u toj težnji, kao sto smo videli, bivao žešći od svojih vrsnika pesnika. Nepristupnost predmeta dražila je samo njegov duh i njegova je navala sve jača bivala, što su veće teškoće sprečavale rešenje pitanja. Iako je u takoj prilici uspeh vrlo nepouzdan, ipak je smer i smelost ogromnog preduzetka vredna svake hvale. Te tako i Kant, pored sve neobične uglednosti mesta što ga zauzima u istoriji filosofije, mora da pretrpi neuklonive posledice starog pravila: *In magnis et voluisse sat est.*⁷⁵

Pre no što pođemo na protivnika Kantovog u tom pitanju, na Dž. S. Mila, molimo da nam se dopusti jedan umetak, a videće se, da nije suvišan.

Nije nikako slučajna stvar, što uporedismo, što suočismo ovde filozofe i pesnike nemačke. Uopšte svaki pesnik treba da ima nešto i filosofije, kao i svaki filosof, bar po potrebi što je priznaje Tindal, što treba da je malo i pesnik; no taj ukrštaj razuma i mašte, računa i čuvstva, mozga i srca, doterao je u Nemaca do takve krajnosti, koja, na prvi pogled, izgleda skoro nesmislena.

U njih imaju znatni pesnici, koji su više filosofi nego što su pesnici, i baš u toj zameni, u toj obrtici, kao da nalaze njihovi zemljaci njihovu najveću vrednost. No zato oni imaju i filozofe
75 „U velikim stvarima dovoljan je pokušaj”. - Red.

prvoga reda, što su katkad više poete, nego što su filosofi. Najbolji nam je dokaz Kant. Samo je još jedan dalje zaišao u tom pravcu, a to je njegov slavni protivnik A. Šopenhauer. Raspravljajući pitanje o rađanju i o oplođenju, razdražen svakom smetnjom i izazivan tim na sve obilatiji umni rad, Šopenhauer se, na posletku, uveri da bi, prema zakonu rađanja, *savršeno uništenje čovečijeg roda*, kao bez ikakve sumnje najveća smetnja množenju njegovom, morala postaći rodnu prasnagu prirode, onu što se zove *generatio equivoca*, na najveći napor, te bi se čovek na novo stvorio. Zar to nije poezija, ili bar – fantazija?

No budimo spravedljivi. Taj ukrštaj poezije i filosofije, taj preplet razuma i mašte, ta uzajamica čuvstva i razuma, nalazi se svugde, u svih obrazovanih plemena svih vremena. Pa zar nije i to očevidan znak našeg osnovnog načela?

U starih Grka, na primer, vrlo je lako pokazati tu zanimljivu uzajamicu. Filosofija u najvećih helenskih pesnika, u Homera, u Eshila, Sofokla i Euripida, sasvim se jasno može raspoznati. Pa ni sam Aristofan, pored sveg njegovog ruganja Sokratu, nije u tom oskudan. I u samim najuživačkim pesmicama Anakreonovim ima duboka filosofija što je nasledio i razvio Epikur.

Koliko pak ima poezije u grčkih filosa, o tome ne treba uveravati znalce metafizičkih pisaca, u kojih je mašta glavni činilac njihovog umovanja. Dovoljno je samo napomenuti, da je *Empedokle* svoje misli napisao u *stihovima* i da je *Epiharm* bio i filosof i pesnik ujedno.⁷⁶ Pa šta tek da rečemo o *Platonu* i o putovanju njegovih duša k suncu i k

76 Vidi „Revue des deux mondes” od 15. avgusta 1880.

planetama! To je jamačno dovoljan dokaz koliko su se stari grčki mudraci služili fantazijom u svojim spisima.

U novije doba nalazimo najzanimljivije primere te pojave u Francuza. Nema, niti je valjda bilo, naroda na svetu, u kome se tako jasno, tako očevidno pokazivalo u životu načelo ukrštaja u svakom vidu mu, kao što to biva u Francuza. Možda bi se samo Srbi u neku ruku mogli meriti s njima u tom pogledu, no o tome ćemo se na drugom mestu opširnije objasniti.

Načelo ukrštaja pojavljuje se u Francuza kao prvi uzrok i krajnji završak, kao proćelje i zastava svake zamašnije pojave u celom narodnom životu; ono se isprepleće sa svima granama i žilama narodnog života; ono začinje i rađa svaki događaj od narodnog značaja; poštovanje, negovanje i razvitak tog načela ujemčava pobeđu, a opadanje mu, ma to bilo privremeno, trenutno, sprema poraz.

Uzmimo samo istoriju tog „velikog naroda” što već odavna „stoji na čelu” prosvete i obrazovanosti sveta. Poznato je da je ta galo-romanska pasma od vremena Karla Velikog pa do najnovijeg doba, vazda težila da oružjem zavlada svetom. No svaka navala u tom pravcu, ma kako slavnim, ma kako junačkim delima bila uvenčana, svršavala se obično nekim odbojem, da ne rečemo nekom omrazom francuskog duha u ostalih naroda.

Na protiv, duh i običaji francuski, obrazovanost i radinost francuska, navek je, i nehotice, uspela da pokori svet svojoj vladu. Što je žešće Fridrih II na bojnom polju gonio francusku vojsku, tim je većma pobedilac Francuza poštovao i cenio francusku književnost i obrazovanost, tim je po-

uzdanije njim ovlađivao njegov prijatelj i pratilac Volter. Bijujući Francuze on se sasvim pofrancuzio. Malo zatim videše nosioca krune Svetog Carstva Rimskog, kako dolazi na poklonjenje pustinjaku ermenonviljskom, francuskom književniku i filozofu, Žanu Žaku Rusou.

Isto to opažamo u njihovom potomstvu, u njihovom natrašku, u potonjem pokoljenju nemačkom. Poraženi, poništeni silnom navalom Napoleona Bonaparte kod Jene i kod Vagrama, Nemci se iz prašine očajno dižu protiv silnog cara francuskog, spasu se pomoću Rusije ispod njegove stege i – nikad nije bio francuski duh omraženiji u Nemačka nego posle tog najsajnijeg doba francuskog oružja. Pa i u najnovije doba, samo da nije Napoleon III onako obesno, onako navalice zapodenuo rat, jamačno bi se vlada francuskog duha i običaja, francuske obrazovanosti, jednom rečju *galomanija*, tim jače učvrstila u svetu, pa i u samoj Nemačkoj, što bi više stradalo francusko oružje od premoći tuđinske navale.

Ta plima i oseka narodnog duha, taj ukrštaj jalovih pobeda ratnih sa rodnim pobedama duha, koji nehotice savlađuje, ta veličanstvena valovitost velikog prosvetnog poziva, sve to kao da je sraslo sa razvitkom celog života francuskog.

Te pojave su same po sebi i svaka napose samo posledica načela ukrštaja, isto tako, kao što je i svaka valovitost u prirodi samo pojava toga načela, jer *teorija vala* može se sasvim na čisto svesti na naše osnovno načelo, kao što smo nagovestili u *Osnovi lepote* i kao što to mislimo potanje pokazati u ovoj knjizi kada bude reč o mehanici i dinamici.

No vratimo se književnosti.

Kako li je prisna uzajamnost, kako li je obilat zagrljaj i ukrštaj filosofije i poezije, razuma i čuvstva, mozga i srca u francuskoj književnosti! Ako ima mesta ili oblasti na svetu, gde se jasno pokazuje Darwinovo pravilo o *vrlini ukrštaja* (the good effects of intercrossing), onda je to jamačno u oblasti francuskog duha. Pojave su tako rečite, da čisto moramo pomisliti, da francuska književnost ima zahvaliti svoje divotno izobilje najviše na tom ukrštaju, tom prisnom zagrljaju filosofije i poezije, nauke i mašte, mozga i srca.

Ostavimo se za sad Voltera, koji je već i po samom obliku bio i pesnik i filosof, pa da vidimo kako stojimo sa čistim, isključivim filosofima.

Pogledajmo ih sve, od Kartezija, Didroa, Rusoa, pa sve do Furijea, pa ćemo odmah spaziti, da je u svih njih obilata, neiscrpna mašta. No najzanimljiviji je u tom pogledu socijalni filosof *Furije*.

On, sociolog, ili, ako hoćete, socijalista skroz i skroz, on, kome je sam predmet bio tako pozitivan i prozaičan, sam račun, interes, puko pitanje želuca, mišića i kože, pa da ga vidite s kolikim se žarom zanosi za najmaštavijim priviđenjima, što bi ih jedva zamislili najžešći, najzanošljiviji pesnici.

Šta ga je moglo dovesti dotle? Mi možemo tome naći povod samo u krajnjoj stvarnosti, u sirovom pozitivizmu i materijalizmu njegovog predmeta. Jedna krajnost rađa drugu; a potreba ukrštaja sve je veća, što je viša, što je vrednija oblast, u kojoj se nađe.

A pesnici? Kad bismo nabrajali sve, u kojima se nalazi i jedan filosof, bio bi niz vrlo dugačak.

Uzmimo samo osnovni kamen i srednji stubac uvenčanog dvorca novijeg pesništva francuskog, Rablea i Viktora Igoa.

Kolika je duboka filosofija u šalama, doskočicama i priklopicama, a osobito u snažno nacrtanim karakterima pisca Pantagruela, tog preteče otkrivene muze Zoline! A kolika dubljina misli, kolika naučnost i filosofija pored proročanskog zanosa u titanskim zamislima, u svečanoj uzvišenosti stihova Viktora Igoa!

U Viktora Igoa je ukrštaj tako značajan, genije njegov tako je srastao s tim načelom i nikako iz njega, da je i njegova najnovija poema sve isprepletena tim načelom, upravo osnovana na ukrštaju, na kontrastu.

Dovoljno je samo uzeti u obzir da je „mislilac, filosof, mudrac ovoga veka” uzeo za junaka svojoj pesmi *magarca*; l'âne, to je naslov pesmi.

No sve je dublji ukrštaj, protivnost je sve jača, što se dalje upuštamo u čitanje, upravo u proučavanje tog čudnovatog dela. Kad bi kritika ozbiljnije prionula, te bi se deda-pesnik morao braniti, on bi smisao svoga dela, a svojom običnom vladalačkom kratkoćom, po svoj prilici ovako naznačio: „L'âne philosophe et le philosophe l'âne”.⁷⁷

Protivnosti u tom delu nisu možda sve jasno jedna prema drugoj udešene, malo su tajanstvene, maglovite, zaklonjene, kao obično u V. Igoa. No u samoj osnovnoj zamisli, kontrast je tako veličanstven da u izradi nije mogao propasti. Što su jače ukrštene sile, što je žešći sukob, što je silniji sudar, tim veća mora da je ukrštajna tačka, tim šire

⁷⁷ „Magarac filosof i filosof magarac”.

mora biti ukrstilište, tako, da je naličnije na kakvu pukotinu nego na tačku. Sila je protivnosti i ukrštaja u zamisli te pesme tolika, da prodire u sav stil, ona obaspe svaki stih, svaku rečenicu. To je, u ostalom, značajna crta u Viktora Igoa i najobilatiji izvor njegove originalnosti.

Emil Zola u svojoj, inače duhovitoj kritici te pesme u pariskom „Figaru”,⁷⁸ kao da nije shvatio tog značaja, ili ga je bar smetnuo s uma.

„Les choses les plus plates prennent des allures tonitruantes”, veli Zola; i malo dalje: „J’ai cru entendre Malbrough s’en va-t-en guerre, joué dans les trompettes du jugement dernier”.⁷⁹

U pripevu zbilja ima nešto što čoveka od vrste Zoline može navesti na takve misli. I nas bi početak pesme nekako potsetio na poznati engleski natpis na kutijama za palidrvca:

*„If you want a light
I will shine so bright”,⁸⁰*

ali taj otrcani natpis, kao da bi deklamovao Prometej, skidajući plamen sa sunca, da osvetli i zagreje zemlju. Zaista bismo to osetili, kad ne bismo znali da je to – Viktor Igo. Pogdekoje običnosti i ravnine ne mogu nam smetati u Viktora Igoa. Te ravnine su katkad i potrebne, da bi se tim većma istakli visovi njegovog duha, te običnosti mogu da posluže za dokaz, da se najobičnije stvari preruše pod nedelom genija. Toliko je prilepčiva uzvišenost duha, da se prostire i na najobičnije stvari, kojih se dotakne.

78 *Le Figaro*, 2. novembre 1880.

79 „Najobičnije stvari nadimlju se gromovito... Učinilo mi se da slušam kako trube strašnog suda duhaju *Tedu Gevledu*”.

80 „Ako hoćete svetlosti, evo vam prave!”

Zar nije sam Gospod Bog stvorio čoveka od pregrška blata? Pa Emil Zola, jedan komadić od natraška toga blata, zar nema i on da zahvali svoje najveće uspehe krajnjoj, bezobzirnoj primeni tog blatnog načela?

No najzanimljivije je u Zolinoj kritici, što se i u njoj samoj ogleda glavni značaj kritikovane pesme, što ni ta kritika ne može da se otrese protivnosti, ukrštaja. Prvo se kritičar duboko klanja sedome pesniku, zatim napada na poemu, pa na posletku završuje klanjajući se zazorno geniju. Obmotao je tako gorku pilulu šećernom koricom, šećer prodire do gorke jezgre, te joj ublažuje gorčinu, a gorčina jezgre probija u šećer povoja, te mu malo razbija slast svojim pelenom. Ukrštaj, kao što se vidi, potpun, savršen, iako po svoj prilici nehotičan.

Toj pesmi Viktora Igoa moramo se pokloniti s toliko većim zazorom, krepkom ukrštaju njene osnove moramo se tim većma diviti, što je to delo jednog osamdesetogodišnjeg genija. U to doba u običnih ljudi počinje da slabi sistem divnog ukrštaja u mozgu, te nagovešćuje, da je retrogradna metamorfoza u svom najvećem jeku, a ona nije ništa drugo do slabljenje, malaksavanje i rastroj svih upleta i prepleta, svih mreža, sveg ukrštaja u organizmu, pa i svega rada, sveg izraza tog ukrštaja. No kako je ukrštaj u mozgu najzapleteniji, tako se mozak najduže i protivi rastroju retrogradne metamorfoze tim duže, što je razvijeniji, što se više vežbao, što je stvarao veća i savršenija dela, što je izdavao veći duh. Zato je duh Viktora Igoa još tako krepak, još tako plodan.

To uzajamno prodiranje razuma i čuvstva najviše se opaža i radi s najvećim uspehom u najslobod-

nijem obliku poezije, u priči, romanu. Najotmeniji prestavnik je tome francuski pisac *Onore de Balzak*.

Među novijim piscima ima naime *Žil Vern* da zahvali svoje brze, iznenadne, nečuvane književne uspehe najprisnijem ukrštaju između nalazaka najstrožije induktivne nauke i najobilatije, najsmelije mašte piščeve.

Pa i sam Emil Zola, taj klasik moderne bestidnosti, ili upravo taj obnovitelj bestidnosti klasičke, daje nam u svakom skoro svom romanu česte prilike u potporu našeg osnovnog načela.

On je duhovit, skoro vidovit posmatrač, te zna da nađe hrane i piće i u slojevima organskog rastroja, kojim on rado gnoji svoju književnu njivu. „Pa to je književni pacov”, kazaće možda koji gadljivi čitalac, „što rije po đubretu”. – To je književna biljka svoje vrste, rekli bismo mi, što uspeva i cveta u nagojenoj zemlji.

Da vam iznesemo samo jedan primer, samo jednu crtu dubokog poznavanja duše u tog pesnika razvrata. U njegovom čuvenom romanu *Nana* ima ovo mesto:

„En matière de livres et de drames, Nana avait des opinions très arrêtées; elle voulait des oeuvres tendres et molles, des choses pour la faire rêver et lui grandir l'âme”.⁸¹

Kad se obazremo na pokvarenost Nanine prirode onda nam dolazi kao da je tim htela reći:

„Ja hoću da me knjiga dopuni, da mi da ono, što nema u mene. Ja tražim protivnost, ukrštaj, harmoniju; želim čitati o plemenitim, čistim du-

81 „U pogledu knjiga i drama imala je Nana svoje utvrđeno mišljenje; ona je volela nežna, meka dela, stvari što bi o njima sanjala i što bi joj uzdigle dušu”.

šama, što će me raširenim rukama primiti u mislima, da u njih zatonem užljebim oštre izdanke moje neobuzdane naravi; hoću jake, poštene, stroge karaktere da mi prodru u praznine moga karaktera i da mi – grandir l’ame – *rašire, uzvise dušu*. Ja neću bezobraznih knjiga, neću onakvih kakva sam i sama. Takve se stvari čine krađom, ali se ne iznose na pozornicu i ne meću se u knjižarske izloge da se nude celom svetu”.

Zolina je Nana tim izrekla najodsudniju, iako dosta prikrivenu kritiku književnog pravca svoga pisca i tvorca, Emila Zole.

No što je najčudnovatije, to je, da je onaj duh među novijim piscima, što je bio najbliži da shvati naše osnovno načelo i da ga uvaži i oceni kao vaselenski zakon, to učinio u obliku najmanje naučnom, najmanje ozbiljnom, tako reći najfrancuskijem, u obliku, kome se ne zna da li je proza ili poezija, u obliku prostih, smernih listaka, feljtona.

Još je čudnovatije jamačno što je taj duh bio – žena, a ta se žena zvala Emilija Žirarden.

Da, ta divna žena, što je svojim plemenitim duhom i svojim savršenim ukusom znala zaneti sve velike muške duhove što bi joj se približili, ona je sebi bila zadala da nacrtu u kratkim, ali značajnim crtama običaje, naravi francuske. U tome je ona, i ne misleći na Heraklita, na posletku osetila potrebu da proglasi naš osnovni zakon, skoro sasvim tačno kao što ga mi proglasismo ili bar kao što ga ispovedaše Heraklit, osnovno načelo, što ga mi naumismo sprovesti kroza sve redove prirodnih i duševnih pojava.

Posmatrajući i proučavajući neiscrpni kaleidoskop društvenog života, običaje, naravi i navade

velikog središta francuskog naroda i shvativši sve one nebrojene protivnosti, sve one zasukane zamršaje, sve nevidovne pa ipak razumljive sukobe, sve izobilne, beskonačne ukrštaje tog novog Vavilona, što se zove Pariz, ta milokrvna filosof-žena oduševljava se do ove ispovesti:

„Nous vous dirons qu'une différence est une sorte de ressemblance, et que, si les extrêmes se touchent, les contraires peuvent bien s'accorder”.⁸²

Što je u tom najčudnovatije, to je, što je toj ispovesti dala povoda najznatnija prilika, najnespretniji slučaj izazvao je te reči, o kojima bi čovek rekao da nadmašuju snagu ženskog uma. To je utoliko čudnije, što je ona propustila više puta mnogo zgodnije prilike, gde je samo naslov imala navesti da uvenča svoja posmatranja proglasom takog osnovnog zakona. Uzmite na primer ove naslove:

„La lutte c'est la vie. – Le triomphe c'est la mort. – Nos véritables amis sont nos ennemis. – Ressemblances des caractères et dissemblances des opinions, etc”.⁸³

Ona se ne seća toga zakona ni prilikom svojga duhovnog umovanja o saličkom zakonu (loi salique, što skučava pravo žena), gde se nalaze izobiljni podaci za opšte pravilo. Ne privoleva je tome ni rasprava o „čoveku psetu” i „čoveku mačku”, koja čisto prekipljuje duhovitošću te vanredne

82 „Mi vam kažemo, da je različitost neka vrsta sličnosti, te, ako se krajnosti dodiruju, da se protivnosti mogu sasvim složiti”. (*M-me Emile de Girardin: Ouvres complètes. Le Vicomte de Launay, Lettres parisiennes.* Paris 1868. Tom II. str. 102)

83 „Borba je život. – Pobeda je smrt. – Naši pravi prijatelji su naši neprijatelji. – Sličnost karaktera i različnost mišljenja, itd”.

književnice, te kao da je navalice goni da iskaže ono načelo, što nam ga proglašuje prilikom nekoga Meotina i jedne priče o nekoj bigamiji bez ikakvog dubljeg značaja.

Zato kao da naša umiljata posmatračica i dodaje svojoj napomenutoj ispovesti, sa pregorom koliko bezazlenim, toliko i bolećim:

„Nous vous répondrons cela – dussiez-vous na pas le comprendre, ni nous non plus”.⁸⁴

Po tome se vidi, da je munja njenog oduševljenja sevnula samo iz trenutne čudi, bez pravog poznavanja odnosa između uzroka i učinka; odmah se zatim trgne i uteče ispred strmeni ispitivanja, od koga ženska narav uvek zazire, te se spasava u običnosti svakidašnjeg živovanja otmene gospođe, u modu, u nakite i krpe.

No kako to, možda će nam ko prigovoriti, da vi zamerate Nemcima onaj isti pravac, onu istu težnju onog uzajamnog premašanja razuma i čuvstva, mozga i srca, što ga toliko cenite u Francuza?

Evo zašto:

U duhovnom životu francuskom, osobito u književnosti, daleko je prisniji, razvijeniji ukrštaj, nego što je u Nemaca. Duh je nemački pre svega mnogo odeljiviji, ekskluzivniji, tako reći osorljiviji od francuskog. On ide za se, povlači se rado i u sebe, njegova je oblast umovanje, refleksija. Otuda biva, kad god filosofi nemački popuste uzde svojoj fantaziji, da se odmah opazi, da im to nije navika. Ta njihova fantazija dolazi nam kao neka zakrpa, čisto se vidi šav.

84 „Mi vam to odgovaramo - prijatelji - ma to ne razumeli ni vi ni mi”.

Na protiv u pesnika njihovih savlađuje filozofija i refleksija poeziju, pa i u samim glavnim delima njihovih prvaka pesnika, kao što je Gete i Šiler.

Dovoljno je da pogledamo na najotmenije delo Geteovo, na njegovog *Fausta*.

Tu nalazimo divne lehice pesničke razređenosti ovde onde i čisto izgubljene u velikom vrtu refleksije; nad njima se dižu hladoviti gajevi visokih filozofskih drva, te ih zaklanjaju; oko njih se stežu gusti, živi plotovi misticizma; a ceo se vrt gubi u alegorijskom lavirintu.

A Šiler?

Njegova je struka drama. Ipak većina obrazovane publike nemačke kao da najviše ceni i poštuje njegovu *Pesmu o zvonu*, a ta je pesma, kao što je i srpskim čitaocima poznato, skoro sva stvorena od samog umovanja, od same „filozofije života”, a poezija i osećanje jedva se usuđuju pokazati se u zakutku, sasvim zazorno i plašljivo, da se jedva vide ispod navale sive filozofije.

Samo se engleski filozofi snažno i često s uspehom otimaju od svakog nadaha mašte, od svake družbe sa fantazijom.

Tako je Dž. S. Mil najodsudniji protivnik Imenela Kanta u pitanju o domašaju našeg poznanja zemaljskog i beskonačnosti vasselene. Kao savršeni, savesni prestavnik svakog računarskog naroda, on ostaje veran svome načelu, te voli jedan komadić izvesnosti, nego sto kombinacija, voli najmanji pomicać indukcije, nego čitav let, čitav sistem dedukcije. Ni najopštijem zakonu logičnog rada našega mozga ne dopušta on da se širi bezobzirno po svima zvezdama. Ne može da primi odgovornosti

za to, ne mogu mu jemčiti čula, ne može opipati, ne može videti, ne može čuti.

Kao što u ekonomiji, u trgovačkom životu ozbiljna i solidna asikuracijona društva gledaju da ujemče svoje obaveze na drugom mestu, da ih reasikurišu, tako i Dž. S. Mil neće da primi jemstva za one slučajeve, što ih nepogrešna družina naših čula ili njihova glavna agentura u središtu umnog života ne može da reasikuriše.

No ipak iz istog uzroka, on pazi da se sačuva i od preterane sumnje. On je tako pažljiv da traži jemstvo i protiv krajnosti svoje pažljivosti. Nije mu dosta, što je vazdušni šar svog umovanja snabdeo s oduškom, što je čunić opteretio najtačnije izmerenom potegom, balastom, da mu se balon ne otme suviše visoko, on se još postarao i za potpalu, kojom će svoj vazdušni podvoz, ako bi mu trebalo, podići na više. On dodaje svom vaselenskom *ignorabimus*-u popustljivu olakšicu: *with a reasonable extension to adjacent cases*.⁸⁵

Taj dodatak, iako se čini na prvi pogled uzgredan, ipak nam dolazi nalik na pruženu ruku protivniku, ili je bar jedan prst, koji se ostavlja protivniku da se uhvati za njega, iako je ostala ruka još u džepu.

Pored strogosti i krajnosti tog uzdržavanja i klonjenja od svačega, što bi bilo nalik na fantaziju, zar nije vrlo čudnovat slučaj sa Džonom Tindalom? Vrlo je jasna, sasvim opipljiva odlučnost, kojom se taj naučenjak, jedan od najstvarnijih, najpozitivnijih savremene Engleske, zauzima za naučnu vrednost uobraženja i mašte, imaginacije, pa još da bi samo u filosofiji, nego u najstrožijoj, induktivnoj nauci.

85 „Sa razumnim proširenjem na susedne slučajeve”.

Ta protivnost, taj sukob, taj ukrštaj narodnog duha jamačno je pojava od visokog biološkog značaja u oblasti duhovnog života sveta. Mi ni malo ne sumnjamo, da se uzrok i toj pojavi svodi na naše osnovno načelo, na opštu potrebu ukrštaja.

Da tražimo razmiricu između Kanta i Mila, moramo izjaviti, da nam se čini, da je i u tom slučaju, kao i obično, istina u sredini, ili upravo u skladu, u pomiri ta dva pravca, koji se na jednom kraju razilaze, te se zato moraju na drugom kraju sastati. Na tom kraju sastaće se oba naučna pravca, oba gledišta, u jednoj tački, ukrstiće se.

Tu ukrštajnu tačku naći ćemo u savesnoj popustljivosti Dž. S. Mila što dopušta „razumno proširenja” naših osnovnih zakona, kao što je zakon uzročnosti, „na susedne slučajeve”. Sve zavisi od toga kako će se primeniti ta dozvola Milova. Ko bi tu dozvolu hteo onako slobodno primeniti kao što bi to učinio Kant da je živio posle Mila te da se na njegovu dozvolu mogao obzirati, taj bi mogao to „razumno proširenje” lasno proširiti dotle, da bi iz Jupitrova spektra izvodio možda sud čak o nošnji na toj planeti. To bi jamačno bilo „proširenje”, samo što ne bi bilo „razumno”, to ne bi bila toliko primena koliko zloupotreba Milove dozvole.

No, uzevši stvar strogo, onaj svakojako netačni i vrlo rastegljivi uslov Milov „na *susedne slučajeve*” upravo i nije nikakvo ozbiljno ograničenje, jer svaki „susedni slučaj” ima opet drugi „slučaj”, koji mu je isto tako neposredno „susedan” s *one strane*, kao što je onaj prvi „susedan” već poznatog slučaja s *ove strane* Milovog „susednog slučaja”. To se tako niže i nastavlja u beskonačnost.

Glavno je u tome, što naša ispitivanja i naše istrage u zvezdanim oblastima moraju biti svakada pre svega „razumne”. Nije moguće „razumom” čoveku pristati uz ideju Kantovu, te iz obrta planeta izvoditi zaključke na dnevni red, pa čak i na umni razvitak stanovnika njihovih. No jamačno nije suviše smelo pretpostaviti, da na onim zvezdama, od kojih smo mogli shvatiti i analizati spektrom, te nismo našli u njemu bitno različitih stihija od naših zemaljskih, vladaju ista osnovna načela, isti prirodni zakoni, što važe ovde na zemlji; moglo bi se još i to dopustiti, da ta načela i ti zakoni imaju istu toliku važnost, istu toliku snagu kao na zemlji, samo možda, prema raznom sticaju i ukrštaju prilika, sa nešto različnim rezultatima i vidovima.

Da li je načelo ukrštaja među osnovnim zakonima u vaseleni, da li je to načelo glavna, skoro jedina osnova vaselene? Mi ćemo pokušati, da na to odgovorimo koliko možemo iscrpno i konačno, te zato smo naumili ne samo da ga iznesemo u jezgri no i da ga sprovedemo kroz sve glavne vrste i pojave njegovog razvitka. To je zadatak ovog nacrt a opšte filosofije.

KOSTIĆEV METAFIZIČKI PRINCIP LEPOTE

Laza Kostić kao filozof. Laza Kostić kao dijalektičar.

Iza izraza „dijalektičar” u prethodnoj rečenici, možda bi dobro došao jedan oprezni upitnik. Taj upitnik bi trebalo da skrene pažnju na to da ovaj tekst, doduše, uglavnom sledi već ustaljen, preovlađujući osnovni tok interpretacije onog filozofski relevantnog u delu Laze Kostića,¹ ali da takođe razmatra i druge interpretativne mogućnosti. Baviti se danas filozofskim spisima Laze Kostića imalo bi smisla čak i ukoliko bi se to bavljenje ograničilo samo na sažimajući pogled na ove spise i pregled istorije njihovog čitanja. Ovde će biti iznet pokušaj da se učini i nešto drugačije, naime da se Kostićevi filozofski spisi posmatraju pre svega filozofski, da se u njima potraže svedočanstva epohalno određujućeg mišljenja i ukaže na verovatne uzore i inspiraciju Kostićeve filozo-

1 Ovaj preovlađujući tok interpretacije utemeljen je ogledom Dušana Nedeljkovića „Srpski dijalektički pankalizam u 19. veku” iz 1936. godine (ovde citiran prema izdanju u: M. Leskovac (prir.), *Laza Kostić*; Srpska književna zadruga; Beograd, 1960; str. 219–241).

fije, pa i na moguća, do sada samo retko uočena ili čak potpuno nezapažena srodstva sa filozofskim savremenikima. Heterogeni izvori koji se slivaju u Kostićevo misao² često se lako prepoznaju zahvaljujući direktnim navodima, Kostićevoj diskusiji i kritici, pa čak i zahvaljujući pukom pominjanju imena čije delo se uzima kao izvor inspiracije ili se na osnovu njega argumentiše. Tako se stiče slika o Kostićevoj relativno dobroj upućenosti u filozofske teorije i savremena prirodnonaučna znanja. Svakako ne treba prećutati ni to da ta upućenost pokatkad izgleda kao da je prekrivena velom prigodnog i popularnog, da se pokatkad Kostić sitničavo okreće opširnom raspravljanju o nekim potpuno drugorazrednim pitanjima,³ ili jednostavno (hotimično ili nehotice) propušta da istakne ponentu stanovišta koje izlaže kritici.⁴ Danas nije lako doneti celovit sud o dometu Kostićeve filozofske misli, jer ona je ostala u naznakama i fragmentima, nedovršena i zapravo bez stvarnog uobličjenja u nekom celovitom delu. No ta misao ne bi trebalo ni da se posmatra kao sporedna ili samom Kostiću manje važna strana njegove ukupne delatnosti.

Filozofski relevantna Kostićevo dela su pre svega *Osnova lepote u svetu, s osobitim osvrtom na srpske narodne pesme*, objavljena 1880. u *Letopisu*

2 M. Radović, *Laza Kostić i svetska književnost*; Delta Press; Beograd, 1983; str. 75.

3 Npr. kada izlaže i kritikuje Kantove poglede na mogućnost života na drugim planetama, inače pitanje sasvim marginalno u kontekstu ukupne Kantove filozofije, v. L. Kostić, *Osnovno načelo. Kritički uvod u opštu filosofiju*; Kultura; Beograd, 1961; str. 70–72.

4 Kao u kritici Artura Šopenhauera, v. *Osnovno načelo*, str. 56–58, gde Šopenhauerovoj volji jednostavno i bez šire diskusije suprotstavlja svoje načelo *ukrštaja*.

Matice srpske, i *Osnovno načelo – kritički uvod u opštu filozofiju*, takođe objavljeno u *Letopisu* 1884, ali i delovi *Knjige o Zmaju* i nekih obimom manjih radova o književnosti i jeziku, a u tom kontekstu se mogu posmatrati i pojedini iskazi iz Kostićevih književnih tekstova, u kojima se često pronalaze različiti derivati njegovih osnovnih filozofskih misli. (To se odnosi, između ostalog, na dualističko shvatanje čovekovog bića, izraženo npr. rečima da je ljudsko srce „sudarište načela strašna dva” ... „među javom i med snom”, na zamisao o dijalektičkom spoju, odnosno „ukrščaju” tih suprotnosti „gde svih vremena razlike čute”, na predstavu o sukobu „slavuja i zmaja” kao pesničkih paradigmi, na ideju o tragičnom i kobnom karakteru lepote, kao i na s tim usko povezanu ideju o mogućnosti sinteze estetske i etičke sfere mišljenja i življenja.)

Kostić svuda u svetu vidi suprotnosti i njihovu borbu, a i čovekovo stvaralaštvo se, po njemu, može odrediti upravo preko pojma *suprotnosti*. Do te zamisli Kostić je došao rano, znatno pre nego što ju je razvio u *Osnovi lepote u svetu* i *Osnovnom načelu*. Tako, u polemičkom članku objavljenom još 1866. godine „Odgovor na Mnenje o Kostićevoj besedi”,⁵ koji književna istorija uvažava kao tekst od krupnog značaja za razumevanje Kostićeve poetike i estetike,⁶ stoji: „Svakolika veština, pa i pesništvo, svodi se na dve dijametralno uskosne

5 L. Kostić, „Odgovor na ‘Mnenje o Kostićevoj Besedi’”; u: L. Kostić, *O književnosti. Memoari I* (prir. P. Palavestra); Matice srpska; Novi Sad, 1991; str. 26–31.

6 M. Leskovic, *O Lazi Kostiću*; Nolit; Beograd, 1978; pos. str. 46–77. Up. takođe P. Palavestra, „O Lazi Kostiću kao kritičaru”, u: L. Kostić, *O književnosti. Memoari I*; str. 9–10, gde se iznosi stav da je u ovom „Odgovoru” Kostić dao svoju definiciju (!) umetnosti.

sile, na ovapućivanje misli i na ovamišljanje puti; sloga tih dveju sila zove se forma, oblik”.⁷ Do jednog od osnovnih estetičkih pojmova, pojma *forme*, Kostić prema tome dolazi zaobilazno, preko ideje o spoju suprotnosti.

Uobičajena interpretacija Kostićeve estetike i kosmologije suprotnosti povezuje njegovu misao sa kosmološkom filozofijom grčkih predsokratovskih filozofa, mišljenjem Anaksagore, Empedokla, a pre svih Mračnog Heraklita. Na sve njih se Kostić izričito i veoma često poziva u svojim spisima. Empedokle mu je važan jer se u njegovoj filozofiji mnogostrukost i obilje pojava u svetu, njihova raznovrsnost i promena, objašnjavaju uvođenjem još uvek metaforičkih izraza (još uvek ne pravih, racionalnih pojmova) *ljubavi* i *mržnje*, protivnih sila koje *zakonito* upravljaju svim pojavama u prirodi, ali i procesima u čovekovoj duši kao delu te prirode.⁸ Ideja o zakonitosti svetskih procesa Kostića vodi sledećoj velikoj filozofskoj figuri – Heraklitu i njegovom *logosu* koji stalnu i neuhvatljivu promenljivost sveta objašnjava promenom samom. Tako se Kostić poziva na Heraklita i sam formulišući osnovni princip u svetu kao princip jedinstva i borbe suprotnosti, princip *premosti*⁹ ili *ukrštaja* protivnih sila: „Sve biva sklapanjem rasklapa i ra-

7 L. Kostić, „Odgovor na ‘Mnjenje o Kostićevoj Besedi’”; str. 27.

8 „Proširenjem svog osnovnog načela o pojavama prirode na *ljubav* i prijateljstvo, na milost i na mržnju, Empedokle je prvi otvorio put pokušaju, da se *prirodni zakoni primene* na unutrašnji život čovekov, na *pojave duše i duha*”. – L. Kostić, *Osnovno načelo*; str. 50.

9 Termin „premost” treba razumeti u smislu *sklopa protivnih stavova*, kao *premošćivanje* protivnosti, a svakako ne, kao što se može naći u nekim književnim esejima, kao „mostić”.

sklapanjem sklopa, ili skladom rasklada i raskladom sklada. Heraklit je samo slutnju svoga naroda uhvatio u ognjenu tačku, u fokus čistog ogledala svoga uma, te je u punom, savršenom iako vrlo kratkom i zbijeno izraženom načinu ostavio potonjem svetu”.¹⁰ Kostićeva dijalektika nije, dakle, dijalektika klasične nemačke filozofije, koja vrhunac nalazi u Hegelovom sistemu apsolutnog duha, već jedan način mišljenja koji svoju inspiraciju, ili, bolje rečeno, jedan od izvora svoje inspiracije, stiće u tekstualno nesigurnom, a misaono raznorodnom, predanju rane grčke filozofije.

Moglo bi, kako u jednom novijem radu sugerije Damir Smiljanić,¹¹ da se insistira na tome da Kostić kao filozof nije bio filozof sistema – ne samo u tom smislu da iza sebe nije ostavio filozofski sistem,¹² iako ga je priželjkivao i barem u dva navrata zaista pokušao da ga formuliše. Njegovo *Osnovno načelo* očividno je nedovršeno delo. Ono se okončava piščevim obećanjem da će

10 L. Kostić, *Osnova lepote u svetu; Letopis Matice srpske*, knj. 121 (1880), str. 10. U kontekstu pitanja o mogućem poreklu ideje o ukrštaju protivnih sila, zanimljiva su i zapažanja koja M. Radović iznosi o prisustvu aluzija na zoroastrovsko učenje u pojedinim Kostićevim tekstovima, up: M. Radović, *Laza Kostić i svetska književnost*, str. 144–153.

11 D. Smiljanić, „Sin(es)tetička metafizika Laze Kostića”; *Zlatna greda*, g. 10, br. 103/104; str. 38–41.

12 U tom pogledu očigledno je preteran izraz koji Predrag Vukadinović koristi da, na tragu već navedene Nedeljko-vičeve formule, obeleži ukupan karakter Kostićeve filozofije: „panestetički sistem”, v: P. Vukadinović, „Filosofska koncepcija Laze Kostića”; u: L. Kostić, *Osnovno načelo*; str. XVI. Umereniji je izraz koji upotrebljava Dragan Prole: „Kostićevo estetičko manihejstvo”; D. Prole, „Estetikom protiv mode. Fišerovski izvori Kostićeve estetike”; *Zlatna greda*, g. 10, br. 103/104; str. 42–48.

izložiti čitav jedan „nacrt opšte filosofije”,¹³ ali pružio je samo njegovo jezgro, taj nacrt je ostao naznačen tek u opštim crtama. Međutim, kada bi se zaključak o Kostićevoj fragmentarnosti zadržao samo na ukazivanju na faktičku nedovršenost spisa i na neispunjeno Kostićevo obećanje, značilo bi to svođenje njegove nesistematičnosti na jednu manje-više biografsku, dakle ne-suštinsku, ne-filozofsku okolnost. Kostić je, premda nesistematičan, premda osuđen na fragmentarnost,¹⁴ po svom osnovnom misaonom sklopu, po svojim filozofskim intencijama i po načinu na koji je nastojao da ih utemelji i ostvari, bio pravi metafizičar. Tom pitanju bi trebalo posvetiti dodatnu pažnju.

Ono karakteristično, izvorno metafizičko u Kostićevom filozofskom karakteru pokazuje se, u prvom redu, u težnji da se otkrije i formuliše *jedan* osnovni *princip* sveta, odnosno osnovni princip lepote. Pitanja kojima Kostić započinje spis *Osnovno načelo* formulisana su na način na koji ih stara filozofija tradicionalno formuliše; tačnije rečeno, to su tradicionalna, i u vreme kada ih Kostić izgovara, već odviše patinirana pitanja: „Odkuda sve to? Šta je tome uzrok, gde je svemu tome izvor? I, naposljetku, šta sam ja tu, šta ću ja tu? Kako ja stojim prema tom svetu i kako taj svet prema meni?”¹⁵ Mnogostrukost pojavnog u svetu, ali i situaciju čoveka u tom svetu, trebalo bi, po Kostićevoj

13 L. Kostić, *Osnovno načelo*; str. 83.

14 Tu fragmentarnost, kada je reč o Kostićevom ukupnom delu, ne samo filozofskom, već i pesničkom, ističu Isidora Sekulić i Stanislav Vinaver, a Jovan Hristić smatra je sudbinskom i tragičnom, v. J. Hristić, „Skica o Lazi Kostiću”, u: J. Hristić, *Izabrani eseji*; Srpski PEN centar; Beograd, 2005; str. 34–35.

15 L. Kostić, *Osnovno načelo*; str. 3.

zamisli, da bude moguće svesti na jedno načelo, na jedan jedini princip.

Filozofska osobenost i vrednost Kostićevog odgovora sastoji se u načinu na koji je shvaćeno to osnovno načelo. Ono je, naime, shvaćeno kao princip *formalne* prirode. Ono se ne sastoji ni u kakvom supstratu, ponajmanje materijalnom, ni u kakvoj supstanciji (kao što su to bili npr. kod pred-sokratovaca različiti elementi, po pravilu slikovito predstavljeni, ili, još i kod Dekarta, na početku novoga veka, *res cogitans* i *res extensa*, *misaona* i *protežna* supstancija), već u *relaciji*, u odnosu u kojem se ono što postoji, u svom najopštijem vidu, uopšte može naći. To osnovno načelo, *osnovni formalni odnos*, Kostić određuje kao *ukrštaj*.¹⁶ Relacionim pojmom ukrštaja se pokriva svaki mogući odnos sila („dinamički paralelogram sila”, reći će, pleonastički, i sam Kostić),¹⁷ svaki odnos njihovog susretanja, združivanja ili sukobljavanja. Utoliko je ukrštaj univerzalna, sveprisutna i sveodređujuća relacija.¹⁸

16 Ova specifičnost Kostićeve filozofske pozicije je već uočena u dosadašnjim interpretacijama; up. D. Nedeljković, „Srpski dijalektički pankalizam u 19. veku”, str. 230: „Kostić ne može da se zadovolji hipotezom o materiji kao prauzroku svih pojava, te smatra da ga moramo ‘tražiti u kakvom načelu premosti što vlada i materijom i pokretom’”. Takođe, D. Smiljanić određuje Lazu Kostića kao predstavnika „nesupstancijalne, relacione metafizike, koja je u osnovi sintetičkog karaktera”; D. Smiljanić, „Sin(es)tetička metafizika Laze Kostića”; str. 38.

17 L. Kostić, *Osnovno načelo*; str. 14. Kostićeva formulacija implicuje mogućnost da se odnosi sila proračunaju, odnosno, u krajnjoj instanci, optimistički gnoseološki stav – načelnu saznatljivost svetskih procesa.

18 Reč „ukrštaj” pojavljuje se, svakako još uvek ne u potpuno razvijenom filozofskom značenju koje će kasnije zadobiti, već u Kostićevim besedama iz vremena oko 1870. godine:

Ukrštaj se, po Kostiću, pojavljuje¹⁹ u dva glavna vida: u vidu *simetrije* i u vidu *harmonije*. Do određenja ovih pojmova Kostić dolazi tako što najpre detaljno pretresa leksikonske i enciklopedijske odrednice, kritikuje ih i dopunjava, a potom traži srodne pojmove u istoriji filozofskog mišljenja. Iako njegova argumentacija u mnogim detaljima ne može da zadovolji današnjeg čitaoca, Kostiću se mora odati priznanje zbog primene pojmovnoistorijskog postupka, kojim se filozofija oduvek pomagala u naporu da odredi svoja jezička sredstva. Filozofija se od svojih početaka stvaralački odnosila prema jeziku, ona predstavlja proboj ka novom smislu, a to je opet moguće samo zato što govor filozofije proističe iz osećanja „jezičke nužde”, kako tu svest o nedovoljnosti svakodnevnog jezika za iskazivanje spekulativnih istina nazivaju sami filozofi. Filozofi su tvorci jezika koliko i pesnici – jezički, ne samo pojmovni, doprinosi Platona, Hegela ili Hajdegera verovatno su najuverljivija ilustracija ove tvrdnje. U slučaju filozofski čak i danas nedovoljno izgrađenog jezika kakav je srpski, i posebno u delu jezički tako izuzetno krea-

„plodnost svakog organizma uslovljava (se) ukrštanjem: što je u čoveka ukrštanje krvi, to je u jeziku ukrštanje, izmena oblika i rečenica...”, L. Kostić, „[Kosovka devojka]”, u: L. Kostić, *O književnosti i jeziku* (prir. H. Krnjević); Matrica srpska; Novi Sad, 1990; str. 10; slično tome: „Blagoslov je taj sišao na grudi, u njima je prekrštaj, u njima je ukrštaj, ukrštaj slovenskog osećaja, ukrštaj srpskoga buja i jelinske mere...”, L. Kostić, „Ilijada. Pogled na jednu lepu glavu”, *Isto*; str. 73–74. Prvi tekst potiče iz 1867, a drugi iz 1872. godine.

- 19 „U simetriji se paralelogram snaga pojavljuje čulima”, L. Kostić, *Osnovno načelo*; str. 21; prema tome, simetrija nije samo relacioni *pojam*, već i poseban, *pojavni* vid opšteg formalnog načela premosti ili ukrštaja.

tivnog autora kakav je bio Laza Kostić, mogućnost za stvaralačku inovaciju filozofske terminologije prirodno se umnogostručuje. Bilo bi zanimljivo kada bi istraživači iz područja lingvistike posvetili veću pažnju jezički originalnim rešenjima u Kostićevim filozofskim spisima; možda bi srpska filozofska terminologija došla do nekih vrednih dobitaka zahvaljujući takvim istraživanjima.

Kako su u *Osnovnom načelu* određena dva glavna *pojavn*na vida ukrštaja? „Simetrija je”, kaže Kostić, „združenje, sastav protivnosti dva dela, upravo dve polovine jedne celine, ili dva ili više predmeta koji se nalaze jedan prema drugom, u prostoru, a i u vremenu”.²⁰ ... „Harmonija je sasvim osobita pojava osnovnog načela ukrštaja ili, ukrštaj u određenom centripetalnom vidu, sklopljen krst”.²¹ ... „To nam dokazuje da *harmonija* nije ništa drugo do izvrnuta, ili bolje *sklopljena simetrija*; i obrnuto: *simetrija* je izvrnuta, ili bolje *rasklopljena harmonija*.

Taj odnos se može prikazati i crtežom ovako:

Prema tome simetrija i harmonija nisu ništa drugo do dopuna, premica, kontrola jedna drugoj. Veza je između njih najprisnija uzajamica.

Harmonija je sinteza simetrije. Simetrija je analiza harmonije”²²

20 L. Kostić, *Osnovno načelo*; str. 20–21.

21 L. Kostić, *Osnovno načelo*; str. 33.

22 L. Kostić, *Osnovno načelo*; str. 34.

Simetrija se, po Kostiću, ne može svesti na jednostavnu geometrijsku proporciju, već je njena suština dinamičke prirode: „Dve simetrijske polovine ne samo da nisu istovetne, one su ... prijateljske protivnice, složne zavađenice”.²³ Isto tako dinamički shvaćen je i pojam *harmonije*. Za taj grčki izraz Kostić, pozivajući se na prevod jednog Homerovog stiha,²⁴ koristi srpsku reč „žljeb”. Ovu, za njegovu filozofsku koncepciju važnu reč, on je već upotrebio u *Osnovi lepote u svetu*: „Žljeb je najplastičnija ostvara načela ukrštaja, najočividnija pojava borbe u slozi i sloge u borbi...”²⁵ Primer koji Kostić daje za načelo žljeba – primer ostvarenja veze kostiju u zglobovima,²⁶ upućuje nas zapažanju o suštinskoj nijansi njegovog filozofskog karaktera.

Iza ideje o mogućnosti pronalaženja osnovnog načela sveta ne stoji samo ogromna ambicija metafizičke misaone apstrakcije, već i jedno sasvim moderno, Kostiću savremeno poverenje u uspehe empirijske prirodne nauke. Kostić metafizičar na taj način je „užljebljen” s Kostićem pozitivistom.²⁷ On se bezbroj puta poziva na savremena naučna otkrića iz fizike, hemije, biologije, fiziologije, ilustruje svoje zamisli primerima iz prirodnih nauka, istraživanja, a Spensera i Darvi-

23 L. Kostić, *Osnovno načelo*; str. 21.

24 L. Kostić, *Osnovno načelo*; str. 25–26.

25 L. Kostić, *Osnova lepote u svetu*; str. 10.

26 L. Kostić, *Osnovno načelo*; str. 33.

27 Ovu nijansu ističe i Dušan Nedeljković (D. Nedeljković, „Srpski dijalektički pankalizam u 19. veku”, str. 223. i dalje), dok Jelena Kosanović odnos metafizike i empirijske nauke u Kostićevom delu naglašava akcentirajući: „Kostić je metafizičar isto koliko i empirist”. – J. Kosanović, *Laza Kostić i estetika romantizma*; Zadužbina Andrejević; Beograd, 1997; str. 76.

na pominje jednako često, ako ne i češće, koliko i stare grčke filozofe. Pozitivistička crta u Kostićevoj nesistematskoj filozofiji u potpunosti je u skladu sa duhom njegove epohe; mogli bismo čak da kažemo kako je tim aspektom svoje filozofije Kostić bio, u širim evropskim razmerama, mnogo savremeniji no svojom dijalektikom utemeljenom ne na Fihteu, Šelingu ili Hegelu, već na korenima predsokratovske fizike. Biti savremeniji, međutim, ne znači u isti mah i biti originalniji; naprotiv, ovde se Kostić pokazuje ponet uobičajenim (i toliko konvencionalnim) idejama koje kruže evropskom intelektualnom pozornicom tokom druge polovine devetnaestog veka.²⁸ Dobro obrazovan i obavešten, Kostić je bio u stanju ne samo da te ideje prepozna, već i da ih usvoji i preradi u skladu sa svojom metafizičkom ambicijom.

Ni ta veza nije neobičan niti usamljen slučaj istorije evropskog mišljenja. Jedan veliki evropski filozof, Kostićevo savremenik, takođe je uspevao da ostvari plodan spoj metafizike inspirisane antičkom filozofijom i duha pozitivne nauke. Reč je o Fridrihu Ničeju i njegovoj misli o večnom povratku istog.²⁹ Sa jedne strane, ta misao je najverovatnije inspirisana cikličkim predstavama stoika o „veli-

28 Ne smetnimo s uma ni to da je Kostić imao hrabrosti i znanja i da se oštro usprotivi idejama u opticaju, kao u slučaju kada kritikuje Darvinov evolucionizam zbog njegove sklonosti ka izrazito utilitarnim objašnjenjima, up. L. Kostić, *Osnovno načelo*; str. 6. Takvi primeri pokazuju da Kostić kao filozof ipak nije bio puki epigon.

29 Interpretatori Ničeove filozofije već su naglasili okolnost da ovaj veliki iracionalista koristi objektivistički pojam nauke, skovan prvenstveno za modernu empirijsku prirodnu nauku; up. J. Habermas, *Saznanje i interes*; Nolit; Beograd, 1975; str. 346. i dalje.

koj godini” i „svetskom požaru”, a sa druge strane, argumentaciju za tu misao Niče traži u otkrićima devetnaestovekovne fizike i astronomije.³⁰ Kostić je znao za Ničea i navodio ga je, ali u kontekstu kritike kulture i morala, a ne problema određenja osnovnog metafizičkog načela.

U još jednom pogledu postoji zanimljiva filozofska srodnost između Ničea i Kostića, srodnost u kojoj takođe najverovatnije ne smemo da tražimo vezu bližu od odjeka duha vremena, i koja se tiče istaknutog značaja estetske sfere u poimanju sveta i čoveka. Za Ničea, svet je bio opravdan jedino još kao *estetski* fenomen,³¹ a za Kostića, čitav evolucioni razvoj života rukovodi se jednim prevashodno *estetskim* zahtevom – neprekidnom borbom za ostvarenjem što veće harmonije.³²

Izvori ovih dveju srodnih ideja verovatno su takođe srodni. Ovim idejama Niče i Kostić nastoje da reše srodne probleme koje im nameće duh vremena. Koje probleme? U najkraćem rečeno, probleme mogućnosti ponovnog uspostavljanja celine čoveka i sveta. Moderna epoha je sfere logičkog, etičkog i estetskog učinila autonomnim, a vrednosti istinitog, dobrog i lepog izolovala jed-

30 U pismu Hajnrihu Kezelicu od 16. aprila 1881, neposredno pre vizionarskog „otkrića” misli o večnom povratku, Niče oduševljeno svedoči o lektiri knjige Julijusa Roberta Majera *Prilozi dinamici neba*: „U takvim jednostavnim i radosnim knjigama kakva je Majerova, može se čuti harmonija sfera; muzika koja je pripravljena samo za ljude od nauke” (eKGWB, BVN-1881, 103). J. R. Majer (1814–1878) bio je materijalistički orijentisani fizičar, koji je principu održanja materijalne supstancije pridodao hipotezu o očuvanju energije.

31 F. Niče, *Rođenje tragedije*; Kultura, Beograd 1960; str. 38.

32 L. Kostić, *Osnovno načelo*; str. 34–35.

ne od drugih. Svest o tome da negde treba da se ponovo potraži mesto jedinstva tih vrednosti nije napuštala moderne filozofe, ali oni to mesto više nisu mogli da zamišljaju kao *summum bonum* teoloških spekulacija. To mesto je od sada moralo da se traži u domenu ovosvetskih odnosa. Fridrih Niče i Laza Kostić traže ga u području lepog.

Zbog povlašćenog značaja koji pripisuje lepoti i lepom, Dušan Nedeljković je filozofsku orijentaciju Laze Kostića nazvao „dijalektičkim pankalizmom”, i to određenje usvaja većina komentatora i tumača Kostićevih filozofskih spisa, od Anice Savić-Rebac, preko Predraga Vukadinovića i Jovana Hristića, do tumača našeg vremena, među koje spadaju Damir Smiljanić i Dragan Prole. Iz tih gotovo unisonih ocena izdvaja se glas komparatiste Miodraga Radovića. On umesto Nedeljkovićeve formulacije kojom bi se okarakterisala celina Kostićevog filozofskog mišljenja, predlaže alternativnu formulaciju „tragička kalokagatija”.³³ Izraz „kalokagatija”, koji težište ponovo prebacuje iz privremeno povlašćene sfere estetskog u antički shvaćeno jedinstvo vrednosti lepog i dobrog, upotrebio je i sam Laza Kostić u tekstu predavanja „O lepim ženama u životu i pesmi”, održanom 16. decembra 1871. u Matici srpskoj.³⁴ A u tekstu *Osnove lepote u svetu*, pronaći ćemo i sledeće rečenice: „Tu se, dakle, prvi put promalja jedna pojava koja se tek potpuno razvija u čoveka, te provlačeći se kroz ceo život čovečji, dospeva do svoga vrška u vrhuncu pesničkog i umetničkog sveta, u tragedi-

33 M. Radović, *Laza Kostić i svetska književnost*; str. 168. i dalje.

34 L. Kostić, „O lepim ženama u životu i pesmi”; u: L. Kostić, *O književnosti i jeziku*; str. 89.

ji, gde se zove tragična jezgra, tragični momenat. Lepota je kobna. Velika lepota, ni muška ni ženska, skoro nikad ne prolazi dobro”.³⁵ Grčki bogovi, podsetimo se, bili su ljubomorni na sreću i lepotu smrtnika, i bili uvek spremni da im se osvete za to, kako su smatrali, nezasluženo dobro. No tako je i zlo koje su ljudi podnosili, bivalo neskrivljeno – a upravo u tome leži suština tragedije.

Dijalektički pankalizam i tragička kalokagatija, metafizička ambicija i pozitivističko poverenje u prirodnu nauku, oblikuju osnovne crte filozofske misli Laze Kostića. Kada danas vrednujemo tu misao, imajući u vidu i njen nedovršeni, fragmentarni karakter, i njenu *užljebljenost* u duh epohe i preovlađujuće misaone obrasce, potrebno je da budemo oprezni i skromni u ocenama. Kostić nije veliki filozof. Njegova misao neće rešiti otvorene probleme našeg vremena, između Kostićevih i naših osnovnih pitanja je više od veka istorijskih i teorijskih preobražaja. Ali ta misao nije ni puki eksponat na prašnjavim policama filozofske antikvarnice, već svedočanstvo o stepenu jedinstva za koji je misao jednog velikog srpskog pisca uspela da se izbori i da time postane činilac naše filozofske tradicije. To nije ni tako malo kao što možda na prvi pogled izgleda onome ko bi svuda želeo da nađe izraze originalnosti i novuma.

Saša Radojčić

³⁵ L. Kostić, *Osnova lepote u svetu*; str. 7.

SADRŽAJ

Reč izdavača	5
--------------------	---

PREDGOVOR

Predrag Čičovački:

Laza Kostić i svetska filozofija	7
--	---

Laza Kostić:

OSNOVNO NAČELO	19
----------------------	----

POGOVOR

Saša Radojčić:

Kostićevo metafizički princip lepote	133
--	-----

Biblioteka BAŠTINA

Laza Kostić
OSNOVNO NAČELO
Kritički uvod u opštu filozofiju

Izdavači:
Gradska biblioteka *Karlo Bijelicki*
Srpska čitaonica *Laza Kostić*

Za izdavače:
Vladimir Jerković
Petar Arambašić

Urednik:
Vladimir Jerković

Dizajn i prelom:
Dejan Podlipec

OCR:
Jelena Vukelić
Miloš Nastasić

Štampa:
KriMel, Budisava

Tiraž:
300

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

1 Kostić L.

КОСТИЋ, Лаза

Osnovno načelo : kritički uvod u opštu filozofiju / Laza Kostić. – Sombor : Gradska biblioteka „Karlo Bijelicki” : Srpska čitaonica „Laza Kostić”, 2015 (Budisava : Krimel). – 146 str. ; 19 cm. – (Biblioteka Somborska baština)

Tiraž 300. – Str. 7-18: Laza Kostić i svetska filozofija / Predrag Čičovački. – Str. 133: Kostićevo metafizički princip lepote / Saša Radojčić.

ISBN 978-86-81749-68-5

a) Костић, Лаза (1841-1910) b) Филозофија

COBISS.SR-ID 298099463